T. C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

HAYDERE EL-YEMENÎ VE KEŞFU'L-MUŞKİL ADLI ESERİ

Erkan ÇİFTÇİ

19949020

Danışman

Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ

Diyarbakır 2022

T. C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

HAYDERE EL-YEMENÎ VE KEŞFU'L-MUŞKİL ADLI ESERİ

Erkan ÇİFTÇİ

19949020

Danışman

Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ

Diyarbakır 2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Haydere el-Yemenî ve Keşfu’l-muşkil Adlı Eseri” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Erkan ÇİFTÇİ

Diyarbakır 2022

ÖNSÖZ

Arapça dünya üzerinde en çok konuşulan ve incelenen diller arasındadır. Geniş bir coğrafyaya yayılan Arap toplumlarının ortak dili olmasının yanında özellikle İslâm'ın gelişi ve fetihlerle birlikte bu dilin geniş coğrafya ve kültürlerde konuşulan bir dil haline gelmesi ve İslâm inancına kaynaklık eden Kur'an-ı Kerim ve hadislerin Arapça olması bunda etkili olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in yanlış anlaşılma ihtimalini ortadan kaldırmak için Arap dilinin kelime yapısını inceleyen sarf ve cümle yapısını inceleyen nahve dair birçok eser telif edilmiştir. Bu çalışmalar, dilin özellikle Arap olmayan toplumlar tarafından daha sağlıklı ve doğru okunup konuşulabilmesi için yapılmıştır. Bu çalışmalardan birisi de Haydere el-Yemenî'nin *Keşfu'l-muşkil* adlı eseridir.

Nahiv ve kıraat alanlarında eserleri bulunan Haydere el-Yemenî, Yemen'in ileri gelen âlimleri arasında yer almaktadır. Fıkıh, tefsir ve tıp gibi naklî ve aklî ilimlerde eserleri bulunmamakla birlikte *Keşfu'l-muşkil*'de ele aldığı konulara getirdiği şahitleri açıklarken bazen bu konulara da değinmesi onun bu ilimlerde de söz sahibi bir şahsiyet olduğuna işarettir. Müellif, mensubu olduğu Zeydî fırkası mensupları arasında büyük değer görmüş ve onların övünç kaynağı olmuştur.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden *Keşfu'l-muşkil* adlı eser yeni bir yöntem ile usul-furû esasına göre kaleme alınmıştır. Müellif, eseri "kitâb" adını verdiği dört bölüme ayırmıştır. Birinci kitapta nahiv ilminin esaslarını, "usûl" ikinci kitapta nahiv ilminde "'âmil mamul" üçüncü kitapta nahiv ilminin temel konuları dışında kalan "furû'" dördüncü kitapta da sarf, imlâ kıraat, şair için gerekli bilgiler ve şiir zaruretini ele almıştır. Türkiye'de Haydere el-Yemenî'ye dair bir çalışmanın bulunmaması ve *Keşfu'l-muşkil*'in yeni tasarımı bu çalışmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Bu çalışmamızın her aşamasında değerli bilgilerini bizlerle paylaşan, bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği olan, tashih ve değerlendirmeleri ile azami katkı sunan, engin bilgisiyle ufkumuzu açan saygıdeğer hocam Prof. Dr.

Eyyüp TANRIVERDİ'ye, jüri üyeleri Prof. Dr. Abdürrahim ALKIŞ ve Dr. Öğr. Üyesi Selman YEŞİL hocalarıma ve tez sürecindeki katkıları için Arş. Gör. Dr. Hüseyin ZAMUR ve Arş. Gör. Mahfuz OKUYAN hocalarıma teşekkür ederim.

Erkan ÇİFTÇİ

Diyarbakır 2022

ÖZET

Bu çalışmada VI/XII. yüzyılda yaşamış olan Yemenli ilim adamı Haydere el-Yemenî'nin hayatı ve Arap nahvine dair eseri olan *Kesfu'l-muşkil* adlı kitabı ele alınmıştır.

Çalışma giriş iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında Haydere el-Yemenî'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölümde *Keşfu'l-muşkil*'in yazılış amacı, adı, konusu, yazıldığı dönem, eserin bölümleri gibi konuların üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde eserin yöntemi, istişhâdı ve eserin kaynakları ele alınmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise eserle ilgili yapılan çalışmalar neticesinde elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili, Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil,* Nahiv, Sarf, Şiir, Kıraat.

ABSTRACT

In this study, the book named *Kashful-mushkil*, which is the treatise of the Yemenî scholar Haydere al-Yemenî, who lived in the VI/XII century, life of Hayder al-Yemenî and work on the Arabic syntax is discussed.

The study consists of an introduction, two chapters and a conclusion. In the introduction chapter, general information about Haydere al-Yemenî's life, works and the period in which he lived is given. In the first chapter, subjects such as the purpose of writing Kashfu'l-mushkil, the name, the subject, the period in which it was written, and the parts of the work were emphasized. In the second chapter, the method of the work, its prove, the branches of science mentioned in the work and the sources of the work are discussed. In the conclusion chapter of the study, the results obtained as a result of the studies on the work are given.

Keywords

Arabic Language, Haydere al-Yemenî, *Kashfu'l-mushkil*, syntax, grammar, poetry, recitation

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I
ÖZET III
ABSTRACT IV
İÇİNDEKİLER IV
KISALTMALAR XI
GİRİŞ 1
1. HAYDERE EL-YEMENÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM 1
1.1 Siyasî Hayat 1
1.2. İlmî Hayat 5
2. HAYDERE EL-YEMENÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ 11
2.1. Hayatı 11
2.2. Hocaları ve Öğrencileri 12
2.3. İlmî şahsiyeti 13
2.4. Eserleri 14
2.4.1. Şerhu Mulhati'l-i'râb li'l-Harîrî 14
2.4.2. *Keşfu'l-muşkil* 14
2.4.3. *el-Mebânî ve'l-me'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* 15
2.4.4. *el-Maksûr ve'l-memdûd* 15
BİRİNCİ BÖLÜM 16
*KEŞFU'L-MUŞKİL'*E GENEL BİR BAKIŞ 16
1.1.YAZILIŞ AMACI VE ADI 16
1.2. KONUSU 18
1.3. YAZILDIĞI DÖNEM 18
1.4. YAZMA NÜSHALARI 20

1.5. NEŞRİ 21
1.6. İLİM ADAMLARININ ESER HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ 21
1.7. ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 23
1.8. BÖLÜMLERİ 24
1.8.1. Kitabu'l-Usûl 24
1.8.1.1. Kelâm 24
1.8.1.2. İsim 25
1.8.1.3. Zâhir isim 25
1.8.1.4. Zamir 25
1.8.1.5. Mubhem İsim 25
1.8.1.6. Fiil 25
1.7.8.7. Hüküm Yönünden Fiil 26
1.8.1.8. Harf 26
1.7.8.9. Âmil Olan Harfler 26
1.8.1.10. Âmil Olmayan Harfler 26
1.8.1.11. İ'râb 26
1.8.1.12. Mu'reb 27
1.8.1.13. Binâ 27
1.8.1.14. Mebnî 27
1.8.1.15. Tesniye 27
1.8.1.16. Sahîh Olan Tesniyenin Hükmü 28
1.8.1.17. Mu'tel Olan Tesniyenin Hükmü 28
1.8.1.18. Murekkeb Olan Tesniyenin Hükmü 28
1.8.1.19. Cemi 28
1.8.1.20. Cemi Muzekker Sâlim 28

1.8.1.21. Cemi Muzekker Mukesser 29
1.8.1.22. Cemi Muennes Sâlim 29
1.8.1.23. Cemi Muennes Mukesser 29
1.8.2. ‘Âmil Ma‘mûl Kitabı 29
1.8.2.1. Fâil ve Mef‘ûl 30
1.8.2.2. Nâib-i Fâil 30
1.8.2.3. Mubtedâ ve Haber 30
1.8.2.4. Kâne ve Benzerleri 31
1.8.2.5. Kâne Gibi Kullanılan Altı Fiil 31
1.8.2.6. Nâfiye Mâ Edatı 31
1.8.2.7. İnne ve Benzerleri 31
1.8.2.8. Lâ Edatı 32
1.8.2.9. Muzâri Fiilin İ‘râbı 32
1.8.2.10. Lâzım Fiiller 32
1.8.2.11. Munsarıf Olmayan Fiiller 32
1.8.2.12. Muteaddî Fiiller 32
1.8.2.13. İsm-i Fâil ve İsm-i Mef‘ûlun İşlevi 33
1.8.2.14. Sıfat-ı Muşebbehenin İşlevi 33
1.8.2.15. Mef‘ûl-ı Mutlak 33
1.8.2.16. Mef‘ûl-ı Min Eclih 33
1.8.2.17. Mef‘ûl-ı Meah 34
1.8.2.18. Zarf-ı Zamân 34
1.8.2.19. Zarf-ı Mekân 34
1.8.2.20. Hâl 34
1.8.2.21. Temyîz 34
1.8.2.22. İstisnâ 35

1.8.2.23. Ta‘accub 35
1.8.2.24. Nidâ 35
1.8.2.25. Muzâri Fiili Nasb Eden Harfler 35
1.8.2.26. Nasb Görevini Yapan Ev, Vâv ve Fâ Harfleri 36
1.8.2.27. Cer 36
1.8.2.28. Kasem 36
1.8.2.29. İzâfet 36
1.8.2.30. Cezm 36
1.8.2.31. Şart 37
1.8.2.32. Na‘t 37
1.8.2.33. ‘Atf 37
1.8.2.34. Te’kîd 37
1.8.2.35. Bedel 37
1.8.3. Furû‘ Kitabı 38
1.8.3.1. Gayr-ı Munsarıf 38
1.8.3.2. Nisbet 38
1.8.3.3. Tasgîr 38
1.8.3.4. ‘Aded 38
1.8.3.5. Târîh 39
1.8.3.6. Marife ve Nekre 39
1.8.3.7. Cümlede Mef‘ûl Olduğu Bilinen İsim 40
1.8.3.8. Fiilin Te’kîdi 40
1.8.3.9. Mu‘tel Fiilin Zamirle Kullanımı 40
1.8.3.10. Mudâ‘af Fiilin Kullanımı 40
1.8.3.11. İştigâl 41
1.8.3.12. Tenâzu 41

1.8.3.13. Meânî 41
1.8.3.14. Haber 42
1.8.3.15. Emir 42
1.8.3.16. Nehiy 42
1.8.3.17. İstihbâr 43
1.8.3.18. İsim Fiiller 43
1.8.3.19. Mevsûlât 43
1.8.3.20. Mu‘reb ve Mebnîde İ‘râb ve Binânın Nedeni 43
1.8.3.21. Tenvîn 43
1.8.3.22. Vakf 44
1.8.3.23. Elifler 44
1.8.3.24. Hikâye 44
1.8.3.25. Memdûd Kaideleri 44
1.8.3.26. Maksûr Kaideleri 45
1.8.3.27. Aynı Anlamı İfade Eden Memdûd ve Maksûrlar 45
1.8.3.28. Farklı Anlam İfade Eden Memdûd ve Maksûrlar 45
1.8.3.29. Kiyâsî Memdûd 45
1.8.3.30. Kiyâsî Maksûr 46
1.8.4. Sarf, İmlâ, Kıraat ve Şairin Şiir Hakkında Bilmesi Gerekenler 46
1.8.4.1. Alfabe Harfleri 46
1.8.4.2. Sarfın Kısımları 47
1.8.4.3. Sarfta Hareke ve Sukûnun Değişmesi 47
1.8.4.4. Sarfın Anlamları 48
1.8.4.5. İmlâ 48
1.8.4.6. Hemze 49
1.8.4.7. Vasl ve Kat‘ 49

1.8.4.8. Ziyâde....49
1.8.4.9. Hazf....49
1.8.4.10. Bedel....50
1.8.4.11. Noktalama....50
1.8.4.12. Harekelerin Biçimleri ve Kıraatın Hükmü....51
1.8.4.13. Kıraatın Hükümleri....51
1.8.4.14. İki Hemzenin Bir Ya Da İki Kelimede Peş Peşe Geldikleri Durumlarda Kurrâ İmamların Bunlardaki İhtilafları....52
1.8.4.15. İmâle....52
1.8.4.16. Şiir Bölümü ve Şair İçin Gerekli Bilgi....52
1.8.4.17. Şiirin Güzellikleri....54
1.8.4.18. Şiirin Anlam açısından Yorumlanması....54
1.8.4.19. Serbest Şiir....55
1.8.4.20. Mukayyed Şiir....55
1.8.4.21. Şiir Zaruretleri....55
1.8.4.22. Diğer Zaruretler....56
İKİNCİ BÖLÜM....57
KEŞFU'L-MUŞKİL'İN ÖZELLİKLERİ....57
2.1.YÖNTEMİ....57
2.1.1.Sınıflandırma....57
2.1.2.Konu Planını Soru Tarzında Ortaya Koyma....59
2.1.3.Kavramlara Yaptığı Tarifler....62
2.1.4.Etimolojik Tahlil....63
2.1.5.Ekol Ve Şahıs Görüşlerini Karşılaştırma....66
2.1.6.Bazı Görüşleri Belirtip Kendi Görüşünü Ortaya Koyması....69
2.1.7.Mantık Kavram ve Delillerinden Yararlanması....71

2.1.8.Ayetleri Tefsir Etme ve Bazı Fıkhî, İtikadî ve Tıbbî Konuları Ele Alması 73
2.1.9. Kullandığı Örneklerin Anlamının Tespiti 76
2.1.10.Ortalama Anlatım 79
2.2.ÜSLUBU 80
2.3.KEŞFU'L-MUŞKİL'DE SES BİLİM 81
2.4.İŞTİŞHÂDI 83
2.4.1.Kur'an-ı Kerim 83
2.4.2.Hadis-i Şerif 85
2.4.3.Şiir 86
2.4.4.Arap Atasözleri ve Meseller 89
2.5.KAYNAKLARI 91
2.5.1.Gramerle İlgili Kaynaklar 92
2.5.2.Kıraatle İlgili Kaynaklar 93
SONUÇ 95
KAYNAKÇA 98

KISALTMALAR

(s.a.v.) Sallallahu Aleyhi ve Sellem

b. bin

b.y. Basım Yeri Yok

bkz. Bakınız

c. cilt

çev çeviren

DİA Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Hz. Hazreti

M.Ö. Milattan Önce

ö. Ölüm Tarihi

s. Sayfa

thk. Tahkik Eden

ts. Tarihsiz

GİRİŞ

1. HAYDERE EL-YEMENÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

1.1 Siyasî Hayat

Haydere el-Yemenî'nin yaşadığı VI/XII. yüzyılda İslâm coğrafyasında doğuda Abbâsîler (750-1258) hüküm sürüyordu. Bu dönemde siyasî, dinî ve iktisadî baskılardan dolayı otoriteleri zayıflamıştı. Bunun sonucunda kendi sınırları içinde bağımsız hareket eden birçok devlet ortaya çıkmıştı.[1] İslâm coğrafyasında batıda Endülüs'te ise Endülüs Emevî Devleti (756-1031) yıkılmıştı. Emevî Devleti'nden sonra sırasıyla Berberî hanedanları Murâbıtlar (1056-1147) ve Muvahhidler (1130-1269) burada varlığını sürdüren devletler olmuştur.[2]

İran ve Hârizm bölgesinde Hârizmşahlar (1097-1231)[3] bu devletten sonra da Salgurlular (1148-1286) İran'ın Fars bölgesini yönetiyorlardı.[4] Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da Karahanlılar (840-1212), [5] Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da ise Gazneliler (963-1186) hüküm sürmekteydi. [6]

Arrân, Azerbaycan ve Cibâl topraklarında İldenizliler (1148-1225)[7] Musul ve Halep merkez olmak özere el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'de Zengîler (1127-1233) hüküm sürmekteydi.[8]

Mısır, Hicaz ve Kuzey Afrika'da Fâtımîler, (909-1171),[9] Fâtımîlerden sonra Ortadoğu ve Yemen'i de kapsayacak şekilde Eyyûbîler, (1097-1231) hüküm sürmüştür.[10]

---

[1] Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,** çev, Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, c. 2, s. 707-883; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA,** İstanbul 1988, c. 1, s. 31-48.

[2] Nuri Ünlü, "Anahtarlarıyla İslâm Tarihi, Başlangıcından 1918", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları**, İstanbul 1984, s. 118; İsmail Yiğit, "Murâbıtlar", **DİA,** İstanbul 2006, c. 31, s. 152-155.

[3] Aydın Taneri "Hârizmşahlar", **DİA,** İstanbul 1997, c. 16, s. 228-231.

[4] Erdoğan Merçil, "Salgurlular", **DİA,** İstanbul 2009**,** c. 36, s. 29-31.

[5] Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", **DİA,** İstanbul 2001, c. 24, s. 404-412.

[6] Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA,** İstanbul 1996, c. 13, s. 480-484.

[7] Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", **DİA,** Ankara 2020, c. 22, s. 82-84.

[8] Gülay Öğün Bezer, "Zengîler", **DİA,** İstanbul 2013, c. 44, s. 268-272.

Bu dönemde Büyük Selçuklular, (1040-1157) Büyük Selçukluların dağılmasıyla da Kirman Selçukluları (1048-1187), Anadolu Selçukluları (1075-1308), Suriye Selçukluları (1079-1117) ve Irak Selçukluları (1118-1194) hüküm sürmüşlerdir.[11]

Bu dönemde İslâm âleminde başlıca siyasî olaylarından biri V/XI. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının "Kudüs'ü kurtarma" sloganıyla, Müslümanları Anadolu'dan atmak ve bütün Ortadoğu'yu ele geçirmek için başlattığı iki yüzyıla yakın süren, İslâm dünyasında büyük tahribatlara neden olan askerî harekâtlar olmuştur.[12] Diğer taraftan merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte Müslümanların kendi aralarında yapmış oldukları şiddetli savaşlar da bu dönemin önemli siyasî olayları olmuştur. VI/XII. yüzyılda yaşanmış bazı önemli olaylar şu şekildedir:

Urfa, 539/1144 yılında İmâduddin Zengî (ö.541/1146) tarafından fethedildi. Böylece Birinci Haçlı Seferi sonucunda kurulan Urfa Kontluğu yıkılmış oldu. Bu olay neticesinde Hıristiyan dünyası doğudaki etkinliğini kaybetmemek için İkinci Haçlı Seferini başlatmışlardır.[13]

Devletin ilk hükümdarı Tuğrul Bey (ö.455/1063) zamanında İslâm dünyasının siyasî liderliğini elde eden, Haçlılar ve Bizanslılara karşı büyük mücadeleler veren, Alparslan (ö.465/1072) zamanında Haçlılar karşısında kazanılan Malazgirt zaferiyle Anadolu kapılarını Türklere açan Büyük Selçuklu Devleti 552/1157 yılında yıkıldı.[14]

Zengîlerin (1127-1233) kumandanlarından Selâhaddin-i Eyyûbî 567/1171 yılında Nureddîn Mahmud Zengî'nin emriyle Fâtımîler (909-1171) devletini ortadan kaldırmıştır.[15]

572/1176 yılında Anadolu Selçuklu Devleti ve Bizans İmparatorluğu arasında Miryokefalon savaşı yapıldı. Bu savaşta Bizans ordusu büyük bir yenilgi almıştır. Miryokefalon zaferinden sonra Anadolu tamamen Türk yurdu haline gelmiş, Bizans

[9] Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", **DİA,** İstanbul 1995, c. 12, s. 237-240.
[10] Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", **DİA,** İstanbul 1995, c. 12, s. 20-31.
[11] Faruk Sümer, "Selçuklular", **DİA,** İstanbul 2009, c. 36, s. 371-375.
[12] Işın Demirkent, "Haçlılar", **DİA,** İstanbul 1996, c. 14, s. 525-546.
[13] Gülay Öğün Bezer, "İmâduddin Zengî", **DİA,** İstanbul 2013, c. 44, s. 258-261.
[14] Sümer, "Selçuklular", **DİA,** c. 36, s. 365-371.
[15] Ramazan Şeşen, "Selâhaddin-i Eyyûbî", **DİA,** İstanbul 2009, c. 36, s. 337-340.

İmparatorluğu Papa nezdinde itibarını kaybetmiş, bu güne kadar saldırı konumunda olan Bizans İmparatorluğu artık savunmaya geçmiş, Anadolu'da hâkimiyet Türklere geçmiş ve Bizans İmparatorluğu savaş tazminatı ödemiştir.[16]

583/1187 yılında Selâhaddin-i Eyyûbî ve Haçlı orduları arasında Hittîn savaşı yapıldı. Bu savaşta Haçlı ordusu büyük bir bozguna uğratılmıştır. Bu fetih sonucunda Antakya Prinkepsliği ile Trablus Kontluğu'na ait toprakların büyük bir bölümü ele geçirildi. Yine Kudüs Haçlı Krallığı'nın Kudüs ve Kûs şehri dışında bütün toprakları fethedilmiştir. Bu olay Kudüs'ün fethine de zemin hazırlamıştır[17]

538/1187 yılında Kudüs fethedildi. Selâhaddin-i Eyyûbî, Hittîn savaşından yaklaşık üç ay sonra o dönem Mi'rac mûcizesinin yıl dönümü olan 27 Receb 538/ 2 Ekim 1187 yılında Cuma günü Kudüs'ü Fethetmiştir.[18]

Haydere el-Yemenî VI/XII. yüzyılda Yemen'de Zeydîler devletinin hüküm sürdüğü Zemâr'da yaşamıştır. Aynı zamanda itikâdî yönden Şîa'nın bir alt kolu olarak kabul edilen, adını mezhebin kurucusu Zeyd b. 'Ali'den (ö.122/740) alan Zeydîyye fırkasının Mutarrifiyye koluna mensuptur.[19] Zeydîler, tarih sahnesinde birkaç devlet kurmuşlardır. Bunlardan ilki 250/864 yılında Taberistan'da kurdukları devlettir. Zeydîlerin kurduğu diğer bir devlet de 284/897 yılında Ehl-i beyt'e mensup Hâdî İlelhak Yahyâ b. Hüseyin liderliğinde Sa'de merkezli Kuzey Yemen'de kurulan devlettir. Zeydîlerin Yemen'de kurulan bu devletleri I. Zeydî İmamlar Devleti (8897-105), II. Zeydî İmamlar Devleti (1138-1538), Osmanlı Hâkimiyeti (1538-1918) ve Son Dönem (1918-1962) olmak özere dört kısma ayrılmaktadır. Haydere el-Yemenî, II. Zeydî İmamlar Devleti zamanında yaşamıştır. II. Zeydî İmamlar Devleti, Yemen'de 400 yıla yakın hüküm sürmüştür. Bu dönemde yirmi dört imam görev yapmıştır.[20]

---

[16] Abdülkerim Özaydın, "II. Kılıcarslan", **DİA,** Ankara 2002, c. 25, s. 399-403; Fatih Erkoçoğlu, "Miryokefalon Savaşı'nın 839. Yıldönümü Gezi-İnceleme ve Toplama Notları" **İlahiyat Araştırmaları Dergisi,** c. 3, s. 147-160.

[17] Ramazan Şeşen, "Hittîn Savaşı", **DİA,** İstanbul 1998, c. 18, s. 165-167; Enver Arpa, "Haçlılara Adaleti Öğreten Müslüman Selahaddin Eyyubi", **Eskiyeni,** c. 4, s. 86-97.

[18] Şeşen, "Selâhaddin-i Eyyûbî", **DİA,** c. 36, s. 337-340.

[19] Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c. 1, s. 93-118.

[20] İlyas Üzüm, "Zeydîler", **DİA,** İstanbul 2013, c 44, s. 326-328.

İlk çıktığında siyasî bir hareket olan Zeydiyye, IV/X. yüzyıla kadar tevhîd, adl, va‘d, vâîd, emir bi’l-ma‘rûf nehiy ani’l-munker ve imamet anlayışı etrafında şekillenmiştir. Hatta benimsedikleri bu prensiplerden dolayı Mu’tezile olarak algılanmışlardır. Zeydiyye, IV/X. yüzyıldan sonra İslam dışı fikrî-felsefi görüş ve kültürlerden etkilenmiş sonuç olarak da V/XI. yüzyılda Mutarrifiyye ve Muhtâriyye adında iki fırkaya ayrılmıştır. Mutarrifiyye fırkasına bağlı Haydere el-Yemenî, bu devletin imamlarından Mansûr-Billâh ‘Abdullâh b. Hamza (ö.614/1217) zamanına yetiştiği bilinmektedir.[21] Âlim bir şahsiyet olup altmışa yakın eser yazan ‘Abdullâh b. Hamza, 583/1187 yılında imametini ilan etmiştir. ‘Abdullâh b. Hamza, iktidara geldikten sonra iç ve dış siyasette birçok mücadeleye girişmiştir. Dış siyasette Abbâsîler (750-1258), Hârizmşahlar (1097-1231) ve Eyyûbîler (1171-1462) gibi dönemin güçlü devletleriyle mücadeleye girişmiştir. Bunun sonuncunda hâkimiyetini Hicaz’a kadar yaymıştır. İlk Mekke şerifi Katâde b. İdrîs (ö.618/1221) ona biat etmiş ve onun adına hutbe okumuştur. İç siyasette ise Mutarrifiyye koluyla mücadele etmiştir. Muhtâriyye kolunu benimseyen ‘Abdullâh b. Hamza, Mutarrif eş-Şihâbî’ye (ö.459/1067) nisbetle bu adı almış ve varlığını 150 yıla yakın devam ettirmiş olan Mutarrifiyye fırkası taraftarlarıyla itikâdî konularda birçok tartışmaya girmiştir. ‘Abdullâh b. Hamza, bu tartışmaları her geçen gün artırmıştır. İlk zamanlar fikrî olan bu tartışmalar zamanla seyir değiştirip zor kullanmaya girmiştir. Bu tartışmaların sonuncunda ‘Abdullâh b. Hamza makamını da kullanarak bu fırkanın mensuplarını kâfir ilan etmiştir. Bunların tövbe etmemeleri durumunda malları, çocukları ve canlarının helal olacağına dair bir fetva çıkarmıştır. Bu uygulaması sonucunda bu fırkaya mensup birçok kişi bu fırkayı bırakmak zorunda kalmıştır. Fırkayı terk etmeyenlerin ise şehirleri, câmileri, yurtları, tahrip edilmiştir.[22] ‘Abdullâh b. Hamza Zemâr’ı fethettiğinde onu ve askerlerini övmek için bir kaside inşad eden[23] Haydere el-Yemenî’nin bu işkencelere maruz kalıp kalmadığı bu fırkadan dönüp dönmediği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat diğer Mutarrifiyye fırkası

[21] ‘Abdusselâm b. ‘Abbâs el-Vecîh ***A‘lâmu’l-muellifîne’z-Zeydiyye***, Muessesetu’l-İmâm Zeyd b. ‘Alî es-Sekâfiyye, Beyrut 1999. s. 682.

[22] Abdülkerim Özaydın, “Mansûr-Billâh, Abdullah b. Hamza”, **DİA**, Ankara 2003, c. 28. s. 13-14.

[23] İbn Ebi’r-Ricâl Şehâbuddîn Ahmed b. Sâlih, **Matla‘u’l-budûr ve macma‘u’l-buhûr fî terâcim ricâli’z-Zeydiyye,** thk.‘Abdurrakîb Mutahhar Muhammed Hicr, Menşûrât merkez Ehli’l-beyt li’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, Yemen 2005.

mensupları gibi ‘Abdullâh b. Hamza tarafından birçok eziyete maruz kalmış olması büyük bir ihtimaldir.

1.2. İlmî Hayat

İslâm’da ilk sistemli eğitim-öğretim kurumu Müslümanların dinlerinden dolayı yoğun baskı altında oldukları Mekke’de kurulmuştur. Bu müessese İlk Müslüman sahâbilerden Erkam b. Ebu’l-Erkam’ın (ö.55/675) evi olması hasebiyle “Dârulerkâm” adındaki mesken olmuştur. Dârulerkâm’da, Hz. Peygamber’e (sas) gelen vahiy vahiy kâtipleri tarafından yazılıyor, okunuyor ve Hz. Peygamber (sas) tarafından açıklanıyordu. Medine’de kurulan ilk sistemli eğitim-öğretim kurumu ise hicretten hemen sonra Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından kurulan Mescid-i Nebevî olmuştur. Mescid-i Nebevî, Müslümanları bir arada toplamak, topluca ibadet etmelerini sağlamak, resmi görüşmeleri kabul etmek ve eğitim-öğretimi gerçekleştirmek gibi çeşitli amaçlarla inşa edilmiştir.[24]

İslâm âleminde daha sonraki dönemlerde eğitim-öğretim için farklı bölgelerde farklı adlarla farklı kurumlar kurulmuştur. Kurulan bu kurumlarda ilmî ve kültürel bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır.

İslâm coğrafyasının doğusunda Abbâsîlerde ilk eğitim-öğretim kurumları câmilerden oluşmaktaydı. Bu câmiler sonraki zamanlarda zengin kitap koleksiyonlarına sahip olmuşlardır. Bunu Halife Me’mun (ö.218/833) tarafından 215/830 yılında kurulan Beytulhikme kurumu takip etmiştir. Burada eğitim-öğretim dışında bir asra yakın kitap tercümeleri yapılmıştır. Bunun yanında halka açık kütüphane görevi de görmüştür. Ayrıca Hizânetu’l-hikme ve Hizânetu’l-kutub adlı kütüphanelerde de eğitim verilmiştir. Eğitim-öğretimin verildiği bir diğer kurum da Halife Mustansır (ö.640/1242) tarafından kurulan Mustansıriyye medresesi olmuştur. Fakat Abbâsîler’de eğitim-öğretimin sistemli bir hal alması Nizâmiye medreseleriyle olmuştur. Bu medreselerde dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat astronomi, eczacılık, kimya, botanik, biyoloji gibi fen ilimleri de okutulmuştur. Abbâsîler zamanında büyük gelişmelerden biri filolojik, dinî, sosyal ve tabii ilimlerin müstakil birer ilim

[24] Yasin Yılmaz, “Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış”, **Dini Araştırmalar,** c. 9, s. 203-221.

dalı hali almaları olmuştur. Makâmât yazarı ve dil âlimi Harîrî, (ö.516/1122) muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihi Hüseyin b. Mes'ud Begavî, (ö.516/1122) Arap dili âlimi Ebu Mansûr Cevâlîkî, (ö.540/1145) çok yönlü âlim Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201) coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah Yâkût el-Hamevî (ö.626-1229) ve mutasavvıf-şair İbnu'l-Fâriz (ö.632-1235) gibi âlimler Haydere el-Yemenî'nin çağdaşları olup yine bu kurumlardan çıkmışlardır.[25]

Büyük Selçuklularda ilmî ve kültürel bazı gelişmeler olmuştur. İlmî yönden en büyük gelişme, Nizâmiye medreselerinin kurulması ve bu medreselerde aklî ve naklî ilimlere dair eğitim gören birçok âlimin bu alanlarda ortaya koydukları eser ve buluşları olmuştur. Bu medreseler Fâtımîlerin uyguladığı bazı politikalar sonucu inşa edilmeye başlanmıştır. Fâtımîlerin açmış olduğu İslâm dünyasının halen yaşamakta olan en eski kurumlardan olan Ezher medresesinde (361/972) yetişen "dâîler" Şiâ öğretilerini İslâm âlemine yayıyorlardı. Buna karşı bir hamle olarak Büyük Selçuklu veziri Nizâmulmulk, (ö.485/1092) Bağdat (459/1067) başta olmak üzere Nîşâbur, İsfahan, Merv, Musul ve Basra gibi birçok yerde Nizâmiye medreseleri inşa etmiştir. Bu medreselerde de dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat astronomi, eczacılık, kimya, botanik, biyoloji gibi fen ilimleri de okutulmuştur. Arap dili âlimi Abdulkâhir el-Curcânî, (ö.471/1078) Arap dili ve edebiyatı âlimi Hatîb et Tebrîzî, (ö.502/1109) Muhammed Gazzâlî, şair, kâtip ve kimya âlimi Tugrâî (ö.515/1121), şair ve filozof Ömer Hayyâm (ö.536/1132), müfessir ve dilci ez-Zemahşerî (ö.538/1144) ve Hıristiyan Arap hekimi ve eczacı İbnu't-Tilmîz (ö.560/1165) gibi önemli âlimler VI/XII. yüzyılda bu medreselerde yetişmiş ve bu alanlarda eserler vermiştir. Bu dönemde Tasavvufî hayatta yaşanan en büyük gelişme ise Yeseviyye ve Kâdiriyye gibi tasavvuf ekollerinin oluşmasıdır. Âlim ve mutasavvıflara büyük önem veren Selçuklu hükümdarları zamanında önemli mutasavvıflar yetişmiştir. Yeseviyye tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî ve (ö.562/1166) Kâdiriyye tarikatının kurucusu

[25] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA,** İstanbul 1988, c. 1. s. 31-48; Beytullah Kaya, "Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği", **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 7, s. 49-66.

‘Abdulkâdir-i Geylânî (ö.561/1165) gibi şahsiyetler bu dönemin bu alanda öne çıkan isimleri olmuştur.[26]

İslâm coğrafyasının batısında Endülüs’te de eğitim-öğretim ilk zamanlarda câmilerde verilmiştir. Talebeler kendilerine yakın câmilerde Kur’an-ı Kerim, ilmihal, Arapça ve şiir alanındaki dersleri almaktaydılar. Sonra “şuyûh” denilen âlimler tarafında belli câmilerde okutulan dil, edebiyat, fıkıh, tıp, matematik gibi ilimlerle eğitimlerine devam etmekteydiler. V/XI. yüzyıldan sonra açılan medreselerle birlikte eğitimdeki ihtisaslaşma artık medreselerde yapılmaktaydı.[27] Haydere el-Yemenî’nin yaşadığı dönem olan VI/XII. yüzyılda Endülüst’e hüküm süren devlet Muvahhidler (530-1269). Olmuştur. Dil âlimi ve edip İbn Hişâm el-Lahmî (ö.577/1181), filozof ve hekim İbn Tufeyl (ö.581/1185) ve Meşşâi okulunun son temsilcisi, filozof, fakih ve hekim İbn Ruşd (ö.595/1198) gibi âlimler bu dönemde yaşamıştır.[28]

Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Yemen’de de eğitim-öğretimin yapıldığı ilk yerler câmiler olmuştur. Muâz b. Cebel (ö.17/638) yönetici olarak görevlendirildiği Yemen’in Taiz şehrinde “Cened” adında bir cami inşa etmiş burada İslâm dininin öğretilerini Müslümanlara aktarmıştır. Aynı amaçla Sâsânîler’in (226-651) son İslâm devletinin ilk San‘a valisi olan Bâzân da (ö.10/632) San‘a’da bir cami inşa etmiştir. Tarihi Terîm şehrindeki cami de bu amaçla inşa edilmiş ve o dönemde önemli bir ilim merkezi olmuştur. Yemen’de İslâmî ilimlerin öğretildiği bu câmilerden sonra eğitim-öğretim için kurulan ilk müstakil medreseler Eyyûbîler (1171-1426) zamanında Taiz ve Zebîd gibi şehirlerde inşa edilmiştir. Eyyûbîlerden sonra Yemen’e hâkim olan Resûlîler (1229-1454) zamanında yine Taiz ve Zebîd gibi şehirlerde Mansûriyye ve Eşrefiyye adlarında ihtişamlı birçok medrese inşa edilmiştir. Rusûlîler devletinin hükümdarlarından el-Melik’ul-Mueyyed er-Resûlî’nin (ö.721/1321) Taiz’de inşa ettiği medresenin kütüphanesinde yüz bin kitap bulunduğu rivayet edilmektedir. Yemen’deki bu kurumlarda, tâbiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden, Kûfe kadısı Kâdî Şureyh (ö.80/699), ilk yazılı hadis

[26] Faruk Sümer, “Selçuklular”, **DİA,** İstanbul 2009, c. 36, s. 365-371; Tunay Karakök, “Türk Edebiyatında Bir Mutasavvıf: Ahmed Yesevi ve Yesevilik M. Fuad Köprülü’ye Göre, **Kesit Akademi Dergisi,** c. 4**,** s. 175-184; Abdurrezzak Tek, “Bursa’da Kadiri Tekkeleri” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c. 19, s. 143-182.

[27] Mehmet Özdemir, “Endülüs”, **DİA,** İstanbul 1995, c. 11, s. 211-225.

[28] Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, **DİA,** İstanbul 2006, c. 31, s. 410-412; Birgül Bozkurt, Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs’te (B) ilim ve Felsefe”, **Mukaddime,** c. 8, s. 303-329.

metinlerinden es-Sahîfetu's-sahîha adlı mecmuası ile tanınan tâbiî Hemmâm b. Munebbih (ö.132/750), muhaddis Abdurrezzâk es-San'ânî (ö.211/826), hadis hafızı İbn Ebû Ömer (ö.243/858), ensâb âlimi, tarihçi, coğrafyacı ve şair Hemdânî (ö.360/971), Şâfiî fakihi, edip ve şair İbnu'l-Mukrî el-Yemenî (ö.837/1433) ve fıkıh ve astronomi âlimi Abdullâh b. Ömer Bâ Mahreme el-Yemenî (ö.972/1565) gibi farklı ilim dallarında önemli âlimler yetişmiştir.[29]

Haydere el-Yemenî'in yaşadığı dönem olan VI/XII. yüzyılın Yemen'inde âlimler, din ilimlerinden ziyade dil ve edebiyat konularına yoğunlaşmışlardır.[30] Bunun da bazı sebepleri bulunmaktadır. Zeydiyye mezhebi, V/XI. yüzyılda kendi içinde fırkalara ayrılmıştır. II. Zeydî İmamlar Devletinin kurucusu Mütevekkil-Alellah Ahmed b. Suleymân (ö.566/1170) zamanında bu fırkalar kendi görüşlerini açıklamak, benimsetmek ve yaymak için harekete geçtikleri görülmektedir. Bu dönem ilmi bakımından canlı geçmektedir. Bu ilmi faaliyetleri Mutarrifiyye mensupları bir adım önde götürdükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Muhtâriyye fırkasını benimseyen yönetim, Mutarrifiyye mensuplarıyla mücadele etmek için Yemen dışından yardım talep etmişlerdir. Zeydî imamlardan 'Ali b. Îsâ b. Hamza (ö.556/1160), Zeydîler nezdinde büyük bir öneme sahip, önceleri Mutarrifiyye fırkasına mensup olan sonraları bu inanışından vazgeçip bu fırkayla mücadele eden Zeydî kelamcı ve muhaddis Ca'fer b. Ahmed b. 'Abdisselâm'ı (ö.573/1177) bu amaçla Irak'a göndermiştir. Ca'fer b. Ahmed b 'Abdisselâm, burada bir yıl eğitim gördükten sonra hocası Fahruddîn Zeyd b. Hasan b. 'Ali el-Horasanî el-Beyhakî'yle (ö.542/1147) birlikte Mutarrifiyye mensuplarıyla mücadele etmek için Yemen'e dönmüştür. Fahruddîn Zeyd b. Hasan el-Beyhakî, Mutarrifiyye mensuplarıyla birçok ilmî tartışmalara girmiştir. Bu tartışmalar meyvesini vermiş bu fırkaya mensup birçok kişi fırkayı terk etmiştir. O dönemde Bu konularla ilgili birçok kitap da yazılmıştır. Ca'fer b. Ahmed b. 'Abdisselâm, bu alanda *Megâvidu'l-insâf fî mesâili'l-hilâl* adlı bir eser yazmıştır. Yine İmam Ahmed b. Suleymân, *el-Hâşime li enfi'd-delâl min mezâhibi'l-Mutarrifiyye ed-delâl ec-cuhhâl* ve *er-Risâle ve'l-vâdiha es-sâdika fî tebyîn irtidâdi'l- firkâti'l-mârika el-Mutarrifiyye ez-Zanâdika* adlı iki eseri bu konular hakkında kaleme almıştır. Bu ilmi canlılık ve üretkenlik sadece mezhep

[29] Cengiz Tomar, "Yemen", **DİA,** İstanbul 2013, c. 43, s. 414-416.
[30] Durmuş, "*Keşfu'l-muşkil*", **DİA**, c. 44, s. 44-45.

içinde sınırlı kalmamış Muhtâriyye fırkasına mensup yönetim yanlıları Mutarrifiyye'nin yanı sıra Sünni-Şafiilerle de itikâdî konularda tartışmaya girmişlerdir. İmrânî, *el-İntisârfi'r-red 'ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyeti'l-eşrâr* adlı eserini Kadı Ca'fer b. Ahmed b. 'Abdusselâm'ın yanlış gördüğü bazı görüşlerine karşı yazdığı belirtilmektedir. Yine buna karşı Kadı Ca'fer b. Ahmed b. 'Abdusselâm'ın da dönemin Ehl-i sünnet âlimlerine karşı bazı eserler yazdığı tespit edilmiştir. Bu yüzyılda Zeydî düşünce içerisinde fikri düzeyde bir tartışma olarak kendini gösteren farklılaşma giderek bir toplumsal bölünmeye varmış 'Abdullâh b. Hamza zamanında da baskı ve zorbalığa dönüşmüştür. 'Abdullâh b. Hamza zamanındaki bu Baskı ve zorbalık döneminde müellifler dil ve edebiyat konularına yoğunlaşmışlardır.[31]

Bu dönemde yaşamış dil ve edebiyat alanında bazı önemli âlimler şu şekildedir: Zeyd b.'Atiyye es-Sa'dî el-Yemenî (ö.503/1110). Zeyd b. 'Atiyye, dilci ve şair kimliği yanında asıl şöhretini astronomi ve matematik ilimlerinden almamıştır. Astronomi ve matematik alanlarında *Zîcân, Ahkâm nucûmiyye* ve *Fusûl* adlarında eserleri mevcuttur. [32] İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî 'Âbbâd İshâk el-Yemenî. İbrâhîm b. Muhammed. İbrâhîm b. Muhammed, 500/1107 yılından sonra yaşadığı bilinmektedir. Nahiv ilmi alnında Yemen'in önde gelen şahsiyetlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu alanda *Muhtasar Sîbeveyh* ve *et'Telkînfi'n-nahv* adında iki kısa çalışması da mevcuttur.[33] **'**Ummâre b. 'Alî b. Zeydân b. Ahmed el-Yemenî. 'Ummâre b. 'Alî, 510/1117 yılında dünyaya gelmiştir. Nahiv ve dil alanlarında Yemen'in ileri gelenleri arasında sayılmaktadır. Bunun yanı sıra zeki, arif ve dili çok iyi kullanan bir kişilik olarak da bilinmektedir.[34] Huseyn b. 'Ali b Muhammed b. Kum ez-Zebîdî el-Yemenî (ö.581/1185.). Huseyn b. 'Alî, Şiir, nesir ve hat alanlarında Yemen'in seçkin âlimleri arasında yer almaktadır. Çok sayıda kaside kaleme almıştır. Bunun yanında o dönemde çeşitli nedenlerden dolayı bazı

[31] Yusuf Gökalp, "6/12. Yüzyıl Yemen Zeydi Düşüncesi'nin Şekillenmesinde Mutezile'nin Etkisi", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları,** c. 6, s. 87-128.

[32] 'Alî b. Yûsuf el-Kiftî, ***İnbâhu'r-ruvât'alâ enbâhi'n-nuhât***, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Beyrut 1986, c. 2 s. 15-17.

[33] es-Suyûtî Celâluddîn Abdurrahmân, ***Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât***, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1979, s. 215.

[34] es-Suyûtî, ***Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât***, s. 246.

âlimlere göndermiş olduğu çok sayıda risalesi de bulunmaktadır. [35] Neşvân b. Saîd b. Neşvân el-Yemenî el-Himyerî, (ö.573/1178) Neşvân b. Saîd nahiv, şiir, dil, ensâb ve tarih gibi edebiyat ilimleri alanında tanınmaktadır. Lügat alanında *Şemsu'l-'ulûm* adını verdiği sekiz ciltlik bir kitap yazmıştır. Oğlu daha sonra bu kitabı iki cilt olacak şekilde kısaltıp adını da *Ziyâ'u'l-hulm* koymuştur. Neşvân, aynı zamanda Yemen'de yaşamış "Sabir" halkına krallık da yapmıştır.[36] Es'ad b. Muhammed Ebû Muhammed el-Yemenî (ö.596/1200). Es'ad b. Muhammed, Arapça ve fıkıh konularına ileri derecede vakıf bir kişi olarak kabul edilmektedir. [37] Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Suleymân b. Battâl el-Yemenî (ö.630/1233). Muhammed b. Ahmed, Yemen'de Nahiv, kıraat, dil ve hadis alanlarında önemli bir kişiliktir. Takvalı ve züht sahibi bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Memleketi Zûyamar'da bir medrese inşa etmiş bütün kitap ve mallarını bu medreseye bağışlamıştır. Muhammed b. Ahmed'in bazı kasideleri mevcuttur. Bunun yanında Hadis alanında *el-Musta'zeb fî şerhi garîbi'l-muhazzeb, Erbe'în fî lâfzî erbe'în* ve *Erbe'în fî lafzi'l-mesâ ve ve's-sabâ* adlarında bazı kitapları da bulunmaktadır.[38] Rebia' b. el-Hasan b. 'Alî b. 'Abdullâh b. Yahyâ el-Yemenî (ö.609/1231). Rebia' b. el-Hasan, dil, şiir ve hat alanlarında temayüz etmiştir. Bilgin, zeki ve önder bir kişilik olarak tanınmaktadır. Ayrıca takvası ve çok ibadet etmesiyle de meşhurdur. Bir müddet Horasan'da da bulunmuştur. Horasan'da kaldığı müddet içerisinde Horasan halkı ondan istifade etmiştir.[39] 'Alî b. Ebû Suûd b. Hasan (ö.580/1184). Alî b. Ebû Suûd, fıkıh, nahiv ve dil alanlarında temayüz etmiş bir âlimdir. Yemen'in en-Necmiyye şehrinde nahiv, fıkıh ve dil alanlarında dersler vermiş burada belirli bir şöhrete kavuşmuştur. Bu çalışmaları dönemin yöneticileri tarafından da fark edilmiş onu çocuklarına özel ders vermesi için Taiz'e davet etmişlerdir.[40]

Yemen'de bu dönemde sadece dil ve edebiyat âlimleri yaşamamıştır. 'Alî b. 'Abdullâh el-Hermî, *el-Beyân*'ın müellifi Yahyâ b. Ebu'l-Hayr İmrânî (ö.558/1163) ve *Tabakâtu fukahâi'l-Yemen ve ruesâi'z-zemen* adlı biyografi kitabının müellifi İbn

[35] Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, ***Mu'cemu'l-udebâ***, thk: İhsân 'Abbâs, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, c. 3, s. 1135-1136.
[36] es-Suyûtî, ***Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât***, s. 312-313.
[37] es-Suyûtî, ***Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât***, s. 441.
[38] es-Suyûtî, ***Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât***, s. 44-45.
[39] es-Suyûtî, ***Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât,*** s.566-567.
[40] es-Suyûtî, ***Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât***, s.167.

Semure el-Ca‘dî (ö.586/1190) gibi fakih ve tarihçi Ehl-i sunnet âlimleri bu dönemin önde gelen şahsiyetlerdendir.[41] Öte yandan Zeydî kelâmcı, muhaddis ve fakih bu alanlarda *el-Erba‘ûne’l-hadîsi’l-‘Aleviyye, en-Nuket ve’l-cumel,* ve *el-Mesâilu’l-Kâsimiyye* adlı elliyi aşkın eser yazan Ca‘fe b. Ahmed b. ‘Abdisselâm,[42] hadis, kelâm fıkıh ve şiir alanlarında on dört eseri bulun II. Zeydî İmamlar devletinin kurucusu Mutevekkil-Alallah Ahmed b. Suleymân[43] ve Kelâmcı muhaddis, fakih devlet adamı ‘Abdullâh b. Hamza gibi Zeydî âlimler dönemin meşhur din adamlarıdır. el-Vecîh, *A‘lâmu’l-muellifîne’z-Zeydiyye*’de bazı tarihçileri kaynak göstererek ‘Abdullâh b. Hamza’nın bu alanlarda yüze yakın eser verdiğini söyledikten sonra *el-İrşâd ilâ necâti’l-‘ibâd, et-Tahrîr fî usûli’l-fikh* gibi yirmi beş kitabını kaydetmektedir.[44]

2. HAYDERE EL-YEMENÎ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Haydere el-Yemenî, Yemen’in Zemâr şehrine bağlı Bekîl kasabasında dünyaya gelmiştir. Tam adı,‘Alî b. Suleymân b. Es‘ad b. İbrâhîm b. ‘Alî b. Temîm el-Hârisî’dir. Müellifin biyografisine yer veren kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.[45]

Bekîl, Himyerîler (M.Ö.115-M.S.525) dışında Habeş asıllı Benî Neccâh (1022-1159) gibi farklı kültürlere de ev sahipliği yapmıştır.[46] Zemâr, hadisçiler tarafından Zimâr dilciler tarafından Zemâr şeklinde telaffuz edilmiştir. Zemâr'ın VI/XII. yüzyılda bir köy olduğunu söyleyenler de vardır. Bazı coğrafyacılara göre ise

[41] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn ‘an esâmi'l-kutub ve'l-funûn***, Dâruihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut ts., c. 2, s. 1105.
[42] Cengiz Kallek,” Ca‘fer b. Ahmed,” **DİA,** İstanbul 1992, c. 6, s. 545-546.
[43] el-Vecîh, ***A‘lâmu’l-muellifîne’z-Zeydiyye***, s. 114-116
[44] el-Vecîh, ***A‘lâmu’l-muellifîne’z-Zeydiyye***, s.589-591.
[45] Ömer Rızâ Kehhâle, ***Mu‘cemu’l-muellifîn***, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1993, c. 2, s. 448-449; Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn*** c. 2, s. 1495; Yâkût el-Hamevî, ***Mu‘cemu’l-udebâ***, s. 1170-1171; el-Vecîh, ***A‘lâmu’l-muellifîne’z-Zeydiyye***, s. 682.
[46] Yâkût el-Hamevî, Mu‘cemu’l-buldan’ında Bekîl hakkında ilginç bilgilere yer vermektedir. Buna göre Bekîl’de sadece burada yetişen, bölge halkı nezdinde çok değerli bir ağaç yetişmektedir. Ağaç, değerini kendisinden elde edilen özel bir zehirden almaktadır. Burada bu zehrin imalatıyla özel olarak uğraşan bir topluluk bulunmaktadır. Bu topluluk bu zehri suikast amacıyla imal etmektedir. Rivayete göre Yemen’in Zebîd bölgesinde hüküm süren Habeş asıllı hanedan Beni Neccâh’ın (1022-1159) bütün emir ve vezirleri bu ağaçtan elde edilen zehirle hayatlarını kaybetmişlerdir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, ***Mu‘cemu’l-buldân,*** Dâru sâdir, Beyrut 1977, c. 5,s. 475.

Zemâr, San‘a şehrinin diğer ismidir. Zemâr, "sağlam" anlamında Habeşçe kökenli bir sözcüktür. Zemâr da farklı kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Himyerîler, Habeşliler ve Farsların burada hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır.[47]

Müellif, el-Yemenî, el-Bekîlî, et-Temîmî, ez-Zeydî, el-Hârisî nisbelerini almıştır. Bununla beraber Haydere, el-Yemenî nispetiyle meşhur olmuştur. Künyesi ise Ebu'l-Hasan'dır. [48] Haydere el-Yemenî'nin biyografisine yer veren bütün kaynaklarda ölüm tarihi 599/1203 olarak geçmektedir.[49]

2.2. Hocaları ve Öğrencileri

Haydere el-Yemenî'nin bilinen tek hocası, Ebu's-Suûd b. Feth adındaki âlimdir. Müellif, *Keşfu'l-muşkil*'de hocası olan bu âlim için "ediplerin edibi" ifadesini kullanmış ona büyük önem vermiştir. Kitabının tasarımında ve içeriğinde de hocası Ebu's-Suûd'dan destek almıştır. Ebu's-Suûd b. Feth, 518/1124 yılında doğmuştur. Ebu's-Suûd, fıkıh, nahiv, dil ve kıraat alanlarında meşhur olup o dönemin tanınmış âlimlerinden ders almıştır. Bu âlimlerden birisi de Yemen'de Şafii fıkhı hakkında yazılmış en önemli ve en hacimli eserler arasında sayılan *el-Beyân* adlı kitabın yazarı, Yahyâ b. Ebu'l-Hayr İmrânî'dir (ö.588/1163).[50]

Keşfu'l-muşkil'den elde edilen bilgilere göre Haydere el-Yemenî, birçok öğrenciye ders vermiş kudretli bir âlimdir. Nitekim bu kitabını bazı öğrencilerinin tavsiye ve teşvikiyle yazmıştır. Yine bu kitabında bazı nahiv konularını özetlemesi için bazı öğrencilerin ona başvurduğunu söylemiştir. Fakat sadece bir öğrencisinin

---

[47] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldan*'ında şöyle demiştir: Kureyş kabilesi, cahiliye döneminde tamir amacıyla Kâbe'nin temeline kadar inmiş, temel arasında bir kitabe ortaya çıkmıştır. Anlatıma göre bu kitabenin içeriği mealen şöyledir: Zemâr'ın saltanatı kime aittir? Tabii ki seçkin olan Himyerîler'e aittir. Zemâr'ın saltanatı kime aittir? Tabii ki kötü olan Habeşiler'e aittir. Zemâr'ın saltanatı kime aittir? Tabii ki hür olan Farisiler'e aittir. Zemâr'ın saltanatı kime aittir? Tabii ki tüccar olan Kureyşliler'e aittir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, ***Mu'cemu'l-buldân***, c. 2. s. 7.

[48] Yâkûtel-Hamevî, ***Mu'cemu'l-buldân***, c. 2. s. 7; Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn,*** c. 2, s. 1495; Kehhâle, ***Mu'cemu'l-muellifîn***, c. 2, s. 448-449; el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifîne'z-Zeydiyye***, s. 682.

[49] Kehhâle, ***Mu'cemu'l-muellifîn***, c. 2, s. 448-449; Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn,*** c. 2, s. 1495; Yâkûtel-Hamevî, ***Mu'cemu'l-udebâ***, s. 1170-1171; el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifîne'z-Zeydiyye,*** s. 682.

[50] Ahmet Özel, "İmrânî Yahyâ b. Ebu'l-Hayr", **DİA,** İstanbul 2000, c. 22, s. 243.

ismi tespit edilebilmektedir. Bu da İbnu'l-Muneccîm adıyla tanınan Kâsım b. Huseyn b. 'Alî b. Yahyâ el-Fudaylî'dir.[51]

2.3. İlmî şahsiyeti

Haydere el-Yemenî, nahiv, şiir, kıraat, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde Yemen'in ileri gelenleri arasında sayılmaktadır.[52] Mensubu olduğu Zeydî fırkası mensupları arasında büyük değer görmüş ve onların övünç kaynağı olmuştur.[53] Sîbeveyhi (ö.180/796) gibi kadim dilciler nahiv ilmini genel anlamda gramer karşılığı olarak anlamışlardır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'ı* da bunun bir örneğidir. *el-Kitâb*'da nahiv, sarf, imâle, idgam, hemz, kıraat ve lehçe farklılıkları gibi konular iç içe işlenmiştir. Sonraki yüzyıllarda İbnu's-Serrâc (ö.316/926) ve İbn Usfûr el-İşbîlî (ö.669/1270) gibi âlimler nahvi "ilmu'l-Arabiyye" ile eşanlamlı kabul ederek alanını daha da genişletmişlerdir. Artık bu ilim nahiv, sarf, lügat, aruz, kafiye, iştikak, şiir yazma usulü, inşâ, meânî, beyân ve hat gibi dilin bütün yönlerini kapsayan bir ilim şeklini almıştır.[54] *Keşfu'l-muşkil'*den hareketle Haydere el-Yemenî'nin de nahvi "ilmu'l-Arabiyye" ile eşanlamlı kabul eden âlimler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Haydere el-Yemenî nahiv konularını yeni bir düzen içinde sunacak kadar bu ilimde mahir bir dilcidir. Müellif, değişik konularda yazdığı bazı beyitleri dışında manzum bir eseri bulunan güçlü bir şairdir. Müellif, kıraat alanında hacimli bir eser yazacak kadar kıraat ilimlerine vakıftır. Müellif, eserinde ele aldığı konular hakkında Kur'an-Kerîm'dan birçok ayeti şevâhit mahiyetinde getirip bu ayetlerin bazılarını tefsir etmekle müfessir kimliğini göstermiştir. Bunun yanında eserlerinde bazen fıkhî konuları ele almış ve bazı itikâdî görüşlere de değinerek bu konulardaki yetkinliğini göstermiştir.[55]

---

[51] *Keşfu'l-muşkil'in* bir nüshasında İbnu'l-Muneccîm'e ait bir takriz yer almaktadır. Bu takriz şu şekildedir: Babam (İbnu'l-Muneccîm, burada Haydere el-Yemenî için "babam" ifadesini kullanmıştır. Ancak Haydere el-Yemenî İbnu'l-Muneccîm'in bâbası değildir. İbnu'l-Muneccîm'in burada bu ifadeyi saygı mahiyetinde kullandığı kanaatindeyiz.) ve hocam Haydere el-Yemenî şöyle buyurdu: "Sevgili oğlum! Bu kitabı (*Keşfu'l-muşkil*) okumuş olan kişi başka nahiv kitaplarına ihtiyaç duymayacaktır. Ancak başka nahiv kitaplarını okuyan kişi bu kitaptan müstağni olmayacaktır." Bkz: İsmail Durmuş, "*Keşfu'l-muşkil*", **DİA,** Ankara 2019, c. 2. s. 44-45.

[52] Yâkût el-Hamevî, ***Mu'cemu'l-udebâ***, c. 3, s. 1135-1136.

[53] el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifîne'z-Zeydiyye***, s. 682.

[54] İsmail Durmuş, "Nahiv", **DİA,** İstanbul 2006, c. 32, s. 300-306.

[55] 'Alî b. Suleymân Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil fi'n-nahv***, thk. Hâdî 'Atiyye el-Matar, İhyâu't-turâsi'l-'Arabî, Bağdat 1984, c. 1, s. 25-180.

2.4. Eserleri

Müellifin tefsir, fıkıh, kelâm ve tıp gibi naklî ve aklî ilimlerinde yazdığı bir eseri bulunmamaktadır. Fakat tezimizin konusunu teşkil eden *Keşfu'l-muşkil* adlı eserinden yola çıkarak müellifin bu ilimlerde de yetkin, çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğu görülmektedir. Nitekim tefsir âlimleri arasında tartışma konusu olan bazı ayetleri eserinde şahit olarak kullandıktan sonra bu ihtilafları da içine alacak şekilde bu ayetleri tefsir etmiştir. Yine ele aldığı konuları pekiştirmek için şahit olarak getirdiği Kur'an- Kerîm ve şiir gibi şahit metinlerden sonra bazen fıkhî, itikadî ve tıbbî konulara da değinmiştir. Haydere el-Yemenî, dönemin diğer âlimleri gibi daha çok dil ve edebiyat konularına yoğunlaşmış ve bu alanlarda eserler yazmıştır. Müellifin bilinen eserleri şu şekildedir:

2.4.1. Şerhu Mulhati'l-i'râb li'l-Harîrî

Haydere el-Yemenî'nin Makâmât yazarı ve dil âlimi el-Harîrî'nin (ö.516/1122) nahiv alanında manzum bir eseri olan *Mulhatu'l-i'râb*'a yapmış olduğu şerhidir. el-Harîrî'nin bu kitabına İbn Mâlik (ö.672/1274) ve es-Suyûtî, (ö.911/1505) gibi birçok âlim de şerh yazmışlardır. [56] Eserin bir nüshası el-Garbiyye kütüphanesinde bulunmaktadır.[57]

2.4.2. *Keşfu'l-muşkil*

Haydere el-Yemenî'nin Arap nahvine dair özgün eseridir. Müellif, kitabını usul-fürû esasına göre dört bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde usul bilgisi, ikinci bölümde âmil-mâmul bilgisi, üçüncü bölümde fürûdan kâfi bir miktar ve dördüncü bölümde de tasrif, hat, kıraat ve şiir konularını ele almıştır. Hâdî 'Atiyye el-Matar tarafından 1984 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir. Tezimizin konusunu da teşkil eden bu kitap birinci ve ikinci bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

[56] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn*** c. 2, s. 1817-1818.
[57] el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifine'z-Zeydiyye***, s. 682.

2.4.3. *el-Mebânî ve'l-me'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*

Haydere el-Yemenî, bu kitabı kıraat alanında kaleme almıştır. İsmail Durmuş "*Keşfu'l-muşkil"* adlı DİA maddesinde müellifin günümüze ulaşan kitaplarını sıralarken bu kitabı da zikretmiştir. DİA'da atıf yapılan kaynaklarda bu esere ilişkin bilgi bulunmamaktadır.[58] Bu kitap hakkında bilgileri sadece *Keşfu'l-muşkil*'den öğrenmekteyiz. Müellif, *Keşfu'l-muşkil*'de kıraatın kurallarını ele alırken bu kitap hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. O bilgilerden yola çıkarak kitabın oldukça hacimli olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, bunun dışında başka bir bilgi aktarmamıştır.[59] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

2.4.4. *el-Maksûr ve'l-memdûd*

Haydere el-Yemenî'nin Arapçada son harfleri elif-i maksûre ve elif-i memdûde olan isimlere dair manzum eseridir. Eserin bir nüshası el-Garbiyye kütüphanesinde bulunmaktadır.[60] Eser şu ifadelerle başlamaktadır: [61]

وَفِي الْمَقْصُورِ وَالْمَمْدُودِ عَلَمٌ سَأَجْمَعُهُ بِمُخْتَصِرٍ قَصِيرٍ[62]

"Maksûr ve memdûd isimler için bazı alametler vardır. Bunları kısa ve öz bir şekilde burada toplayacağım."

[58] Durmuş, Buna 'Abdusselâm b. 'Abbâs el-Vecîh'in *A'lâmu'l-muellifîne'z-Zeydiyye*'sini ve on iki kişilik bir heyet tarafından yazılan *Fihrisu'l-mahtûtâti'l-Yemeniyye* adlı kitabı kaynak olarak göstermiştir. Fakat ne *Fihrisu'l-mahtûtâti'l-Yemeniyye*'de ne de *A'lâmu'l-muellifîne'z-Zeydiyye*'de bu kitaba rastlanmamaktadır. Haydere el-Yemenî'nin biyografisine yer veren diğer kaynaklarda da bu kitap hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz: Durmuş, *Keşfu'l-muşkil*, **DİA,** c. 2. s. 44-45.

[59] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil fi'n-nahv*** c. 1, s. 185.

[60] el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifîne'z-Zeydiyye***, s. 682.

[61] Safıyyüddin Ahmed b. Sâlih b. Ebi'r-Ricâl, **Matla'u'l-budûr ve macma'u'l-buhûr fî terâcim ricâli'z-Zeydiyye,** thk.'Abdurrakîb Mutahhar Muhammed Hicr, Menşûrât merkez Ehli'l-beytli'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Yemen 2005, s. 253-256.

[62] Safıyyüddin İbn Ebi'r-Ricâl, **Matla'u'l-budûr ve macma'u'l-buhûr fî terâcim ricâli'z-Zeydiyye,** s. 253-256.

BİRİNCİ BÖLÜM

*KEŞFU'L-MUŞKİL'*E GENEL BİR BAKIŞ

1.1.YAZILIŞ AMACI VE ADI

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil* adlı eserini kaleme aldığı dönemde kitap telif edilirken uygulanan bazı kurallar yerine oturmuştu. Örneğin eserin adı, yazılış amacı, konusu, önemi, başlıca bölümleri, muhtevası, kime ithaf edildiği ve telifinde izlenen yöntemden söz eden "mukaddimetu'l-kitâb" (önsöz) ve telifin ait olduğu ilim dalının tanımı, konusu, amacı ve yararı gibi temel bilgiler hakkında bilgi veren "mukaddimetu'l-ilim" (giriş) şeklinde tabir edilen mukaddime geleneği oluşmuş bulunuyordu.[63] Yazarın bu geleneğe uygun bir şekilde eserine mukaddime ile giriş yaptığı görülmektedir. Müellif, mukaddimesinde eserin yazılış amacını, adını ve adlandırmanın gerekçesini akıcı bir üslupla ifade etmiştir.

Keşfu'l-muşkil'in mukaddimesi mukaddimetu'l-kitâb mahiyetindeki girişlere örnektir. Müellif, mukaddimesini belâgat ilminin inceliklerini kullanarak oluşturmuştur. Haydere el-Yemenî, mukaddimelerde adet olduğu üzere besmele, hamdele ve salvele ile giriş yapmaktadır:[64]

بسم الله الرحمن الرحيم

اَلْحَمْدُ لِلَّهِ حَمْدًا يَزِيدُ النِّعَمَ سَبُوغًا وَالْحَسَنَاتِ بَلُوغًا وَاَشْهَدُ اَنْ لَا اِلهَ اِلَّا اللهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ شَهَادَةَ مَنْ نَفَى عَنْهُ الْأَضْدَادَ وَالْأَنْدَادَ وَنَزَّهَهُ عَنِ اتِّخَاذِ الصَّوَاحِبِ وَالْأَوْلَادِ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ الصَّادِقُ الْأَمِينُ وَرَسُولُهُ النَّاطِقُ بِالْحَقِّ الْمُبِينُ فَصَلَوَاتُ اللهِ عَلَيهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَامُهُ وَبَعْدُ[65]

"*Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.*

"Nimetleri bollaştıran, iyilikleri yükselten bir şükür ile hamd Allah'a mahsusutur. O'ndan rakip ve denklerini uzaklaştıran O'nu eş ve çocuklardan pak kılanın şahitliğiyle şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilâh yoktur. Yine şahitlik ederim ki Muhammed O'nun doğru ve güvenilir kulu ve hak ile konuşan açık bir

[63] İsmail Durmuş, "Mukaddime", **DİA,** İstanbul 2006, c. 31, s. 115-117.
[64] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 159.
[65] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 160.

peygamberidir. Allah'ın salât ve selâmı O'nun ve ailesinin üzerine olsun. Konuya gelince."

Bu girişten sonra kitabın yazılış amacını, adını ve bu adlandırmanın gerekçesini şu ifadelerle açıklamaktadır:[66]

فَإِنَّهُ كَانَ يَحْضُرُنِي جَمَاعَةٌ مِنَ الْإِخْوَانِ كَثَّرَاللهُ عَدَدَهُمْ وَطَوَّلَ فِي طَاعَتِهِ مَدَدَهُمْ وَكَانُوا مُؤَثِّرِينَ لِلْأَدَبِ مُتَعَلِّقِينَ مِنْهُ بِأَوْثَقِ السَّبَبِ يَزِيدُونَ الْعِلْمَ اِيضَاحًا وَسُطُوعًا وَيَزِيدُهُمْ تَوَاضُعًا وَخُشُوعًا وَاِنَّ اَحَدَهُمْ لَيَسْأَلُنِي عَنِ الْمَسْئَلَةِ فِي الْأَدَبِ تَخْتَلِجُ فِي صَدْرِهِ اَوْتَغْمُضُ عَنْ فِكْرِهِ فَأَنْقَعُ بِالْجَوَابِ غَلِيلَهُ وَاَوْضَحُ بِالصَّوَابِ سَبِيلَهُ فَسَأَلُونِي اَنْ اَرْسَمَ لَهُمْ كِتَابًا فِي هذَا الشَّأْنِ مُعِينًا عَلَى تَقْوِيمِ اللِّسَانِ فَأَجَبْتُهُمْ اِلَى ذلِكَ اِنْحِطَاطًا فِي هَوَاهُمْ مُلْتَمِسًا رِضىَ اللهِ بِرِضَاهُمْ فَوَضَعْتُ لَهُمْ كِتَابًا سَمَّيْتُهُ بِكَشْفِ الْمُشْكِلِ[67]

"Edebiyatta iz bırakan, buna en sağlam gerekçeyle asılan, ilme katkı sağlayan, ilimde derinlik kazanıp ilim adamı mütevazılığine sahip olan bazı dostlarım -Allah onların sayılarını artırsın, ömürlerini kendi ibadetiyle geçirmekle uzatsın.- ziyaretime geldiler." Müellifin sözlerinden anlaşılacağı üzere ziyaretine gelen insanlar o bölgede ya da bölge dışından o dönemin önde gelen ilim adamlarından oluşmaktadır.

"İçlerinden birisi edebiyatla ilgili içini kemirdiği ya da aklının almadığı bir soruyu bana sordu. Verdiğim cevapla onun susuzluğunu dindirdim. Doğru bir şekilde bu konuyu ona açıkladım Edebiyatçı bir grup âlimin bu alanda içinden çıkamadıkları bazı soruları Haydere el-Yemenî'ye sunmaları müellifin bu alandaki ilmi yetkinliğini de ortaya koymaktadır.

"Bu cevaptan sonra bu arkadaşlar benden dilin doğru kullanılmasına yardımcı olacak bir kitap yazmamı istediler. Ben de onların bu isteklerine uyarak ve Allah'ın rızasını talep ederek bu kitabı yazdım. İsmini de "كَشْفُ الْمُشْكِلِ" şeklinde belirledim. Buna göre Haydere el-Yemenî, eserini o dönemde duyulan bir ihtiyacı karşılamak adına ilim çevrelerinin talepleri doğrultusunda meydana getirmiştir.

[66] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 160.
[67] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 159.

1.2. KONUSU

Keşfu'l-muşkil bir nahiv kitabıdır. Bunun yanında sarf, imlâ kuralları, kıraat ve şiir hakkında da yeterince bilgi içermektedir. Eser dört bölüme ayrılmıştır. İlk üç bölümde nahiv konuları açıklanmıştır. Son bölümde de sarf, imlâ ve şiir ile ilgili meseleler bir arada ele alınarak işlenmiştir.

1.3. YAZILDIĞI DÖNEM

Nahiv ilmi doğuş, gelişme, olgunlaşma ve duraklama dönemleri geçirmiştir.[68] *Keşfu'l-muşkil* doğuş, gelişme ve olgunlaşma dönemlerinden sonraki dönemlerde telif edilmiştir. Müellifin yaşadığı dönemde nahiv kitapları genellikle eğitim kurumlarında okutulmak için kaleme alınmaktaydı. *Keşfu'l-muşkil* de o dönemde Yemen'deki medreseler için bu amaçla yazıldığına dair işaretler vardır.[69]

Nahiv ilminin doğuş döneminde bazı sayfa ve cüzlerden bahsedilse de tam bir telif görülmez, şifahî nakil ve öğretim hâkimdir. Bu dönemde nahiv ilminin konuları ve kuralları artmış, tartışmalar başlamış, ilk defa izahlara fıtrî ta'lîl ve kıyas boyutu eklenmiştir. Başta nahvin kendi konuları olmak üzere sarf, lügat, edebiyat ve ahbar gibi alanlara dair meseleler de nahiv kapsamında ele alınmıştır. Bu süreçte günümüze ulaşmayan İbn Ebî İshâk'ın (ö.117/735) *Kitâbu'l-hemz'i* ile Îsâ b. Ömer es-Sekafî'nin (ö.149/766) *el-Câmi' ve İkmâl'i* gibi bazı eserler yazılmıştır.[70]

Nahiv ilminin gelişme döneminde lügat, edebiyat, nevâdir ve ahbâr gibi konular bu ilimden çıkarılmış bu kitaplarda sadece nahiv ve sarf konuları işlenmiştir. Bu dönemde Halîl b. Ahmed (ö.175/791) *el- Cumel,*[71] Halef el-Ahmer (ö.180/796) *Mukaddime fi'n-nahv*[72] er-Ruâsî (ö187/803) de *el-Faysal,*[73] adlı eserler yazmışlardır. Fakat er-Ruâsî'nin *el-Faysal'ı* günümüze ulaşmamış Halîl b. Ahmed'e nispet edilen

---

[68] Bu dönemler ile detay bilgiler için bkz: Durmuş, "Nahiv", **DİA,** c. 32, s. 300-306; Soner Gündüzüz, "Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine," **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c. 9, s. 283-300.

[69] Detay bilgiler için bkz: Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 159-163.

[70] İbnu'n-Nedîm Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb thk: Ridâ Teceddud***, el-Fihrist***, b.y., ts., s. 46-47; Durmuş, "Nahiv," **DİA,** c. 32, s. 300-306.

[71] Hennâ el-Fâhûrî, ***Târîhu'l-edebi'l-'Arabî***, Daru beyti'l-kubrâ, Beyrut 2004, s. 598-5 İbnu'n-Nedîm, ***el-Fihrist,*** s. 49-50.

[72] Abdulvâhid b. Alî Ebû Tayyib el-Lugavî, ***Merâtibu'n-nahviyyîn,*** el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut 2009, s. 87; İsmail Durmuş, "Halef el-Ahmer", **DİA,** İstanbul 1997, c. 15, s. 234-236.

[73] Ebû't-Tayyib el-Lugavî, ***Merâtibu'n-nahviyyîn,*** s. 40; Durmuş, "Nahiv," **DİA,** c. 32, s. 300-306.

el-Cumel ve Halef el-Ahmer'e nispet edilen *Mukaddime fi'n-nahv* adlı eserlerin ise bu âlimlere ait olup olmadığı tartışma konusudur.[74] Nahiv ilminin gelişme döneminde günümüze ulaşan ilk kitap Sîbeveyhi'in (ö.180/796) *el-Kitâb* adlı eseridir. Bu kitap aynı zamanda Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk hacimli eser unvanına da sahiptir.[75]

Olgunlaşma döneminde Sîbeveyhi'nin bu kitabından sonra bundan daha mükemmelinin yazılamayacağı kanaatine varan âlimler[76] nahiv ilminin olgunlaşma dönemine denk gelen üç asırlık zamanda bu kitabın şerh, ihtisar, eleştiri, savunma ve ikmal gibi çalışmalarıyla meşgul olmuşlardır. Yazılan müstakil kitaplar da *el-Kitâb*'ta bulunan esas ve konular dışında bir konu eklenmemiş sadece biçim, usul ve sunuş kısımları değişmiştir. Bu dönemde terimler tamamlanmış ve tanımlar yeniden düzenlenmiştir.[77] Bu dönemde Cermî'nin (ö.225/840) *el-Kitâb'ta* geçen nâdir kelimelerin izahına dair eseri *Kitâbu tefsîri gâribi Sîbeveyhi,*[78] el-Mâzinî'nin (ö.249/863) *el-Kitâb'*taki dağınık halde bulunan sarfla ilgili konuları topladığı *et-Tasrîf'i*[79] ve Muberred'in (ö.286/900) *el-Madhal ilâ Sîbeveyhi* ve *el-Muktedab*[80] adlı eserleri öne çıkmaktadır. İbn Cinnî (ö.392/1002) ile nahiv konuları tamamlanmıştır.[81]

V/XI. yüzyıldan itibaren nahiv ile ilgili araştırma ve çalışmalar ciddi bir durgunluğa girmiştir. Fakat bu yüzyılda medreselerin kurulmasıyla bu alandaki çalışmalar başka bir seyir almıştır. Medreselerde okutulmak için artık bu ilimdeki esnek konular çıkarılmış kesin kurallardan müteşekkil el ve ders kitapları yazılmaya başlanmıştır.[82] İbn Bâbeşâz'ın (ö.469/1077) *el-Mukaddime fi'n-nahv'i*[83] Abdulkâhir el-Curcânî'nin (ö.471/1078) *el-'Avâmilu'l-mi'e'si*[84] ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1144)

---

[74] Durmuş, "Nahiv", **DİA,** c. 32, s. 300-306.
[75] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn***, s. 1427-1428; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", **DİA,** İstanbul 2009, c. 37, s. 130-134.
[76] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn***, s. 1427-1428.
[77] Durmuş, "Nahiv," **DİA,** c. 32, s. 300-306.
[78] Ebû't-Tayyib el-Lugavî, ***Merâtibu'n-nahviyyîn*** s. 21; Şükrü Arslan," Cermî", **DİA,** İstanbul 1993, c. 7, s. 413-414.
[79] Hüseyin Elmalı, "Ebû Osman el-Mâzinî", **DİA,** İstanbul 1994, c. 10, s. 209-210.
[80] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn,*** c. 2, s. 1793. İsmail Durmuş, "Muberred", **DİA,** İstanbul 2006, c. 31, s. 432-434.
[81] Durmuş, "Nahiv", **DİA,** c. 32, s. 300-306.
[82] Durmuş, "Nahiv", **DİA,** c. 32, s. 300-306.
[83] Muharrem Çelebi, "İbn Bâbeşâz", **DİA,** İstanbul 1999, c. 19, s. 343-344.
[84] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn,*** c. 2, s. 1179; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî", **DİA,** İstanbul 1988, c. 1, s. 247-248.

el-Unmûzec ve *el-Mufassal'ı* [85] bunlara birkaç örnektir. Eğitim kurumlarında okutulmak özere yazılan bu nahiv kitapları sonraki dönemlerde de devam etmiş günümüzde de devam etmektedir.[86]

1.4. YAZMA NÜSHALARI

Elle yazılarak ortaya konan her çeşit kitap, risale, mektup, levha ve belgelere yazma denilmektedir.[87] *Keşfu'l-muşkil*'in farklı ülkelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Eserin bazı nüshaları şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Birincisi Hindistan'ın Râmpûr şehrinde XVIII. yüzyılda kurulan, günümüzde 15.000'den fazla Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçe yazma, Hz. Ali'ye nispet edilen bir Kur'an-ı Kerim nüshası ve 100 000'e yakın matbu kitapla Asya'nın önemli kütüphanelerinden biri olan Râmpûr Rızâ Kütüphanesinde bulunmaktadır.[88] Bu nüsha kütüphanede 3945 numarayla kayıtlı olup VII/XIII. yüzyıla aittir. Üzerinde öğrencisi el-Fudaylî'in hattıyla tevsîk, mukabele ve müracaat kayıtları bulunmaktadır.[89]

İkincisi Hz. Peygamber'in emriyle Hz. Ali tarafından Yemen'in San'a şehrinde inşa edilen ve İslâm dinindeki en eski câmilerden olan[90] San'a Camii Kebîr'deki Mütevekkiliyye Kütüphanesinde 199 numarayla kayıtlıdır. Bu da VII/XIII. yüzyıla aittir.[91]

Üçüncüsü Mısırlı ilim ve devlet adamı Ali Paşa Mübârek (ö.1311/1893) tarafından 1870 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de kurulan ve daha sonra Mısır'ın milli kütüphanesi halini alan[92] Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, Teymûriyye 562 numara ile

---

[85] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn,*** c. 1774; Mustafa Öztürk-M. Sait Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA,** İstanbul 2013, c. 44, s. 235-238.
[86] Durmuş, "Nahiv," **DİA,** c. 32, s. 300-306.
[87] Orhan Bilgin, "Yazma", **DİA,** İstanbul 2013, c. 43, s. 369-373.
[88] Kütüphane hakkında bkz: Azmi Özcan, "Râmpûr", **DİA,** İstanbul 2007, c. 34, s. 453-454.
[89] Kehhâle, ***Mu'cemu'l-muellifin***, c. 2, s. 448-449; Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn*** c. 2, s. 1495; Yâkût el-Hamevî, ***Mu'cemu'l-udebâ***, s. 1170-1171; 'Abbâs el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifine'z-Zeydiyye*** s. 682; Durmuş, "*Keşfu'l-muşkil*", **DİA,** c. 2, s. 44-45.
[90] Detay bilgiler için bkz: Talha Uğurluel, "Mâbed ve Mâbed medeniyeti", **Din ve Hayat,** s. 27-31
[91] Kehhâle, ***Mu'cemu'l-muellifin***, c. 2, s. 448-449; Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn*** c. 2, s. 1495; Yâkût el-Hamevî, ***Mu'cemu'l-udebâ***, s. 1170-1171; 'Abbâs el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifine'z-Zeydiyye***s. 682; Durmuş, "*Keşfu'l-muşkil*", **DİA,** c. 2, s. 44-45.
[92] Alı Es'ad Alı Rahmı, "Dârü'l- Kütübi'l- Mısriyye", **DİA,** İstanbul 1993, c. 8, s. 508-510.

kayıtlıdır. Dördüncüsü yine Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye Teymûriyye 5115 numarayla kayıtlıdır.[93]

1.5. NEŞRİ

Keşfu'l-muşkil, Iraklı âlim Hâdî 'Atiyye el-Matar tarafından 1984 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir. Hâdî 'Atiyye, kitabı iki cilt olarak tasarlamıştır. Birinci ciltte *Keşfu'l-muşkil* ve Haydere el-Yemenî hakkında geniş bir bilgi vermektedir. Daha sonra kitabın ana bölümünü oluşturan kısmını birinci ciltte üç ikinci ciltte de üç olmak üzere altı bölüme (cüz) ayırmıştır. Birinci cildin birinci bölümü Haydere el-Yemenî'nin mukaddimesiyle başlayıp cemi muennes mukesser konusuyla son bulmaktadır. İkinci bölüm kitâbu'l-'âmil ve'l-ma'mûl ile başlayıp mef'ûl'ı-me'ah konusuyla bitmektedir. Üçüncü bölüm zarf-ı zamân ile başlayıp 'atf konusuyla nihayete ermektedir.

Kitabın ikinci cildinin birinci bölümü ise te'kîd bahsi ile başlayıp mevsûlât konusuyla bitmektedir. İkinci bölümü mebnî ve murab konusuyla başlayıp kiyâs maksûr konusuyla son bulmaktadır. Üçüncü bölümü de sarf, hat ve şiir kitabıyla başlayıp eserin sonuna kadar olan kısmıdır.

Hâdî 'Atiyye, Haydere el-Yemenî'nin öğrencilerinden olan İbnu'l-Muneccîm el-Fudaylî'nin *Keşfu'l-muşkil'e* yazdığı haşiyenin büyük bir kısmını dipnotlarda kaydetmiştir. Ayrıca *Keşfu'l-muşkil*'de ismi geçen birçok âlimin kısa biyografisine de yine dipnotlarda yer vermiştir.[94]

1.6. İLİM ADAMLARININ ESER HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

Haydere el-Yemenî'nin biyografisine yer veren eserlerin hemen hepsinde *Keşfu'l-muşkil* hakkında olumlu değerlendirmeler mevcuttur.[95] Safıyyüddin İbn Ebi'r-Ricâl (ö.1092/1681) *Matla'u'l-budûr ve mecma'u'l-buhûr* adlı eserinde bu

[93] Kehhâle, ***Mu'cemu'l-muellifin***, c. 2, s. 448-449; Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn*** c. 2, s. 1495; Yâkût el-Hamevî, ***Mu'cemu'l-udebâ***, s. 1170-1171; el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifine'z-Zeydiyye***s. 682; Durmuş, "*Keşfu'l-muşkil*", **DİA,** c. 2, s. 44-45.

[94] Ayrıntılı bilgi için bkz: Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil.***

[95] Kehhâle, ***Mu'cemu'l-muellifin***, c. 2, s. 448-449; Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn,*** c. 2, s. 1495; Yâkût el-Hamevî, ***Mu'cemu'l-udebâ***, s. 1170-1171; el-Vecîh, ***A'lâmu'l-muellifine'z-Zeydiyye***, s. 682.

kitap için *"Keşfu'l-muşkil, açıklama ve tasarım yönünden dünyada nadir bulunan mükemmel kitaplar arasında yerini almaktadır."* [96] demiştir. Öğrencisi İbnu'l-Muneccîm el-Fudaylî de kitap hakkında şunları söylemiştir: "*Babam ve hocam Haydere el-Yemenî şöyle buyurdu: "Yavrucum! Bu kitabı (Keşfu'l-muşkil) okumuş olan kişi başka nahiv kitaplarına ihtiyaç duymayacaktır. Ancak başka nahiv kitaplarını okuyan kişi bu kitaptan müstağni olmayacaktır."*[97] Bunun yanında kitabın meziyetlerini ifade etmek için müellif ve diğer âlimler tarafından bazı şiirler inşâd edilmiştir. Haydere el-Yemenî kitabı hakkında üç beyitlik bu şiiri kaleme almıştır:[98]

صَنَّفْتُ لِلْمُتَأَدِّبِينَ مُصَنَّفًا سَمَّيْتُهُ بِكَشْفِ الْمُشْكِلِ

سَبَقَ الْأَوَائِلَ مَعَ تَأَخُّرِ عَصْرِهِ كَمْ آخِرٍ اَزْرَي بِفَضْلِ الْأَوَّلِ

قَيَّدْتُ فِيهِ كُلَّ مَا قَدْ اَرْسَلُوا لَيْسَ الْمُقَيَّدُ كَالْكَلَامِ الْمُرْسَلِ[99]

"Edebiyatla uğraşanlar için adını "Keşfu'l-muşkil" koyduğum bir kitap yazdım.

Sonradan yazıldığı halde öncekileri geçti. Fakat sonradan yazılmış birçok kitap önceki kitaplardan destek alır.

Öncekilerin kaydetmedikleri bütün konuları buraya kaydettim. Kayıt altına alınan söz kayıt altına alınmayana benzemez."

el-İmâm ed-Dâî adındaki âlim kitabın üstünlüğünü dile getirdiği bir şiirin başlangıcı şu şekildedir:[100]

وَاِذَا اَرَدْتَ تَكُونَ بَحْرًا زَاخِرًا فِي الْنَحْوِ فَاحْفَظْ مِنْهُ كَشْفَ الْمُشْكِلِ[101]

"Nahiv ilminde bereketli bir deniz gibi olmak istersen Keşfu'l-muşkil'i ezberlemelisin."

---

[96] İbn Ebi'r-Ricâl, ***Matl'u'l-budûr ve mecma'u'l-buhûr,*** c. 1, s. 255-256.
[97] Durmuş, "*Keşfu'l-muşkil,"* **DİA,** c. 2, s. 44-45.
[98] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn***, c 2, s. 1495,
[99] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn,*** c. 2**,** s. 1495.
[100] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, s. 137-138.
[101] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, s. 137-138.

Yine öğrencisi Kâsım b. Huseyn ‘Alî b. Yahyâ el-Fudeylî kitap hakkında başlangıcı şu sözlerle başlayan bir şiiri kaleme almıştır:[102]

هَذَا الْكِتَابُ كِتَابٌ دَوَّنَهُ الْكُتُبُ اَعْجَبَ آيَاتُهُ كُلُّهَا عَجَبٌ

فِي اَنَّهُ ابْنٌ لِكُتُبِ الْنَحْوِ وَهُوَ اَبٌ فَهَلْ سَمِعْتَ بِابْنٍ قَطُّ وَهُوَ اَبٌ[103]

“Bu öyle bir kitaptır ki “el-Kutub” yazmıştır onu. İstişhâd için getirdiği ayetleri çok güzeldir. Kitabın bütünü çok güzeldir.

O bir baba olduğu halde nahiv kitaplarına oğul oldu. Sen hiç baba olduğu halde oğul diye tanınanı duydun mu?”

Dilci, şair ve edebiyatçı Ebu’l-Kâsım b. Huseyn de[104] bu kitap hakkında şu şekilde başlayan bir şiir kaydetmiştir:[105]

كِتَابٌ لَهُ بِالْفَضْلِ يُشْهَدُ كُلَّمَا تَصَفَّحْتَ مِنْ بَابٍ تَجَلَّتْ دَقَائِقُهُ[106]

“Bu kitap değerli olduğuna tanıklık edilen bir kitaptır. Her bir bölümünü inceledikçe kitabın incelikleri ortaya çıkar.

1.7. ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Kesfu'l-muşkil, Arap dünyasında büyük bir teveccüh görmüş, farklı ülkerde eser üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Muhammed Ya‘kûb Ebû Esnîne, 1975 yılında Kahire Üniversitesi’nde *Kesfu'l-muşkil fî ‘ilmi’n-nahv: Dirâse ve tahkîk*; Sâre Sa‘d Abdulazîz el-Fâiz, 1995 yılında Suudi Arabistan’da *Şevâhidu’n-nahvi’l-Kur’âniyye fî kitâbi Kesfi'l-muşkil fi’n-nahv*; Sâmir Hamed Müslim el-Karâlle, 2004 yılında Mûte Üniversitesi’nde *el-Usûlli’n-nahviyye ‘inde’l-Haydere el-Yemenî fî kitâbihî Kesfi'l-muşkil fi’n-nahv*; Muhammed Ahmed Zekî Muhammed Cevâd el-Merkûz, 2011 yılında Bâbil Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde *Keşfu'l-muşkil fi’n-nahv: Dirâse tahlîliyye nahviyye* adlarıyla birer yüksek lisans tezi hazırlamışlardır. ‘Abdulmecîd ‘Abdul Sâlih el-Kabbâs da 2013 yılında Aysût Üniversitesi Edebiyat

[102] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu’l-muşkil,*** c. 1, s. 137-138.
[103] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu’l-muşkil,*** c. 1, s. 137-138.
[104] Hakkında detaylı bilgi için bkz: es-Suyûtî, ***Bugyetu’l-vu‘ât,*** 252-253.
[105] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu’l-muşkil,*** c. 1, s. 137-138.
[106] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu’l-muşkil,*** c. 1, s. 137-138.

Fakültesi'nde *Takvîmu'l-fikri'n-nahvî 'inde'l-Haydere el-Yemenî, fî kitâbihî Keşfi'l-muşkil fi'n-nahv* adında bir doktora tezi hazırlamıştır.[107]

1.8. BÖLÜMLERİ

Haydere el-Yemenî, yeni bir yöntem ile eserini usul-furû esasına göre dört bölüme ayırmış ve bu bölümlere de "kitâb" adını vermiştir. Birinci kitapta "el-usûl" adını verdiği nahiv ilminin temel konularını, ikinci kitapta nahiv ilminde "âmil-mamûl" bahsini, üçüncü kitapta "el-furû'" adını verdiği nahiv ilminin temel konuları dışında kalan mevzuları, dördüncü kitapta da sarf, imlâ, kıraat, şair için gerekli bilgiler ve şiir zaruretini ele almaktadır.

1.8.1. Kitabu'l-Usûl

Müellif, bu bölüme başlarken İbn Bâbeşâz Tâhir b. Ahmed'in (ö.469/1077) el-Halîl'den (ö.175/791) rivayet ettiği "Bu ilmin usullerini bilmeyen furularını bilemez." sözünü ve اِنَّمَا مَنَعَهُمْ مِنَ الْوُصُولِ تَضْيِيعُ الْأُصُولِ "Onları başarıdan alıkoyan şey usülleri ihmal etmiş olmalarıdır." (Vusûlsuzlukları usûlsuzluklarındandır.) Arap misalini delil göstererek kitabına nahiv ilminin ana konularıyla başlamaktadır. Bu bölümde yirmi üç bâb olup her bâbda da fasıl adında muhtelif alt başlıklar yer almaktadır.

1.8.1.1. Kelâm

Haydere el-Yemenî, birinci bâbda kelâm konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda kelâm'ın mahiyetini, ikinci fasılda kelâm denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[108]

[107] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 137-138
[108] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 166.

1.8.1.2. İsim

Haydere el-Yemenî, ikinci bâbda isim konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Birinci fasılda ismin mahiyetini, ikinci fasılda isim denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda da alametlerini açıklamaktadır.[109]

1.8.1.3. Zâhir isim

Haydere el-Yemenî, üçüncü bâbda zâhir ismi ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda zâhir ismin mahiyetini, ikinci fasılda zâhir isim denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[110]

1.8.1.4. Zamir

Haydere el-Yemenî, dördüncü bâbda zamiri ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda zamirin mahiyetini, ikinci fasılda zamir denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[111]

1.8.1.5. Mubhem İsim

Haydere el-Yemenî, beşinci bâbda mubhem ismi ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mubhem ismin mahiyetini, ikinci fasılda mubhem denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda da gramatik etkilerini açıklamaktadır.[112]

1.8.1.6. Fiil

Haydere el-Yemenî, altıncı bâbda fiili ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif birinci fasılda fiilin mahiyetini, ikinci fasılda fiil denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda alametlerini, dördüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[113]

---

[109] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 170.
[110] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 177.
[111] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 183.
[112] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 189.
[113] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 196.

1.7.8.7. Hüküm Yönünden Fiil

Haydere el-Yemenî, yedinci bâbda fiili hüküm yönünden ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında iki alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda fiili "sahîh" ve "mu'tel" şeklinde ikiye ayırmaktadır. İkinci fasılda da sahih ve mu'tel fiilin sulâsî, rubâî ve humâsî kiplerini açıklamaktadır.[114]

1.8.1.8. Harf

Haydere el-Yemenî, sekizinci bâbda harf konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda harfin mahiyetini, ikinci fasılda harf denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda alametlerini, dördüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[115]

1.7.8.9. Âmil Olan Harfler

Haydere el-Yemenî, dokuzuncu bâbda âmil olan harfleri ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda sayılarını, ikinci fasılda anlamlarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda da âmil olarak kullanılma durumlarını açıklamaktadır.[116]

1.8.1.10. Âmil Olmayan Harfler

Haydere el-Yemenî, onuncu bâbda âmil olmayan harfleri ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda sayılarını, ikinci fasılda âmil olmama sebeplerini, üçüncü fasılda da anlamlarını açıklamaktadır.[117]

1.8.1.11. İ'râb

Haydere el-Yemenî, on birinci bâbda i'râb konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda i'râbın

[114] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 203.
[115] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 209.
[116] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 212.
[117] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 217.

mahiyetini, ikinci fasılda i‘râb denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda i‘râbın ref, nasb, cer gibi işaretlerini, dördüncü fasılda da i‘râbın kısımlarını açıklamaktadır.[118]

1.8.1.12. Mu‘reb

Haydere el-Yemenî, on ikinci bâbda mu‘reb konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında iki alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mu‘rebin mahiyetini, ikinci fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[119]

1.8.1.13. Binâ

Haydere el-Yemenî, on üçüncü bâbda binâ konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda binânın mahiyetini, ikinci fasılda binâ denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda binânın hareke, sukûn, hazf gibi hallerini dördüncü fasılda da binânın hangi kelimelerden oluştuğunu açıklamaktadır.[120]

1.8.1.14. Mebnî

Haydere el-Yemenî, on dördüncü bâbda mebnî konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında altı alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mebnînin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda fethalı mebnîleri, dördüncü fasılda kesreli mebnîleri, dördüncü fasılda meczûm mebnîleri, beşinci fasılda da mebnînin kurallarını açıklamaktadır.[121]

1.8.1.15. Tesniye

Haydere el-Yemenî, on beşinci bâbda tensiye konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda tesniyenin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[122]

---

[118] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 227.
[119] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 234.
[120] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 238.
[121] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 241.
[122] Haydere el-Yemenî**, *Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 256.

1.8.1.16. Sahîh Olan Tesniyenin Hükmü

Haydere el-Yemenî, on altıncı bâbda sahîh olan tesniye konusunu ele almaktadır. Müellif, burada alt başlık kullanmadan sahih tesniyenin kurallarını açıklamaktadır.[123]

1.8.1.17. Mu‘tel Olan Tesniyenin Hükmü

Haydere el-Yemenî, on yedinci bâbda mu‘tel tensiye konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında iki alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken mu‘telin “mankûs” ve “maksûr” olmak üzere iki kısma ayrıldığını söylemektedir. Daha sonra birinci fasılda mankûs ikinci fasılda da maksûr konusunu açıklamaktadır.[124]

1.8.1.18. Murekkeb Olan Tesniyenin Hükmü

Haydere el-Yemenî, on sekizinci bâbda murekkeb tensiye konusunu ele almaktadır. Müellif, bu bâbda alt başlık kullanmadan murekkeb tesniyenin kurallarını açıklamaktadır.[125]

1.8.1.19. Cemi

Haydere el-Yemenî, on dokuzuncu bâbda cemi konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif birinci fasılda cemin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[126]

1.8.1.20. Cemi Muzekker Sâlim

Haydere el-Yemenî, yirminci babında cemi muzekker sâlim konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda cemi muzekker sâlimin şartlarını, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır. [127]

---

[123] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 260.
[124] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 262.
[125] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 267.
[126] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 268.
[127] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 270.

1.8.1.21. Cemi Muzekker Mukesser

Müellif, yirmi birinci bâbda cemi muzekker mukesser konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken cemi mukesserin sulâsî, rubâî veya humâsî kiplerinden biri formatında gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra birinci fasılda sulâsî vezninde olan isimleri, ikinci fasılda rubâî vezninde olan isimleri, üçüncü fasılda da humâsî vezninde olan isimleri açıklamaktadır.[128]

1.8.1.22. Cemi Muennes Sâlim

Haydere el-Yemenî, yirmi ikinci bâbda cemi muennes sâlim konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken muennes bir ismin te'nîs alameti barındırıp barındırmaması bakımında iki kısma ayrıldığını belirtikten sonra te'nîs alametini barındırmayan زَيْنَبٌ gibi isimlerin cem edilme şekillerini açıklamaktadır. Daha sonra birinci fasılda içinde te'nîs alameti olan isimlerin cemi edilme şekillerini, ikinci fasılda da te'nîs alametinin قَرْيَةٌ örneğinde olduğu gibi "hâ" harfinden dönme "tâ" harfi olduğu isimlerin cemi edilme şekillerini açıklamaktadır.[129]

1.8.1.23. Cemi Muennes Mukesser

Müellif, yirmi üçüncü bâbda cemi muennes mukesser konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken cemi muennes mukesserin, sulâsî, rubâî veya humâsî kiplerinden biri formatında gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra birinci fasılda sulâsî vezninde olan isimleri, ikinci fasılda rubâî vezninde olan isimleri, üçüncü fasılda da humâsî vezninde olan isimleri açıklamaktadır.[130]

1.8.2. 'Âmil Ma'mûl Kitabı

Haydere el-Yemenî, ikinci kitapta 'âmil ma'mûl bilgisini ele almaktadır. Müellif, bu bölüme başlarken bu bölümün merfûât, mensûbât ve mecrûrât konuları

[128] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 277.
[129] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 281.
[130] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 287.

dışında sıfat, atf, te'kîd ve bedel'den müteşekkil "اَلتَّوَابِعُ الْاَرْبَعَةُ" konusunu da kapsadığını belirtmiştir. Bundan dolayı bu bölümün diğer bölümlere göre daha uzun olduğunu aktarmaktadır. Bu kitap otuz beş bâb olup her bâb da fasıl adında muhtelif alt başlıkları kapsamaktadır.[131]

1.8.2.1. Fâil ve Mef'ûl

Haydere el-Yemenî, birinci bâbda fâil ve mef`ûl konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda fâil ve mef`ûlun gramatik etkilerini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda kullanım biçimlerini, dördüncü fasılda aralarındaki farkları, beşinci fasılda da fiil ile kullanımlarını açıklamaktadır.[132]

1.8.2.2. Nâib-i Fâil

Haydere el-Yemenî, ikinci bâbda nâib-i fâil konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda nâib-i fâilde fâilin hazf edilme sebebini, ikinci fasılda nâib-i fâil olabilen kavramları, üçüncü fasılda nâib-i fâilin nasıl şekillendiğini, dördüncü fasılda da nâib-i fâil olamayacak olan kavramları açıklamaktadır.[133]

1.8.2.3. Mubtedâ ve Haber

Haydere el-Yemenî, üçüncü bâbda mubtedâ ve haber konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında yedi alt başlık yer almaktadır. Müellif birinci fasılda mubtedânın mahiyetini, ikinci fasılda kurallarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda haberin mahiyetini, beşinci fasılda haberin kurallarını, altıncı fasılda haberin kısımlarını, yedinci fasılda da mubtedâ ve haberin hazfedilmesinin mümkün veya zorunlu olduğu yerleri açıklamaktadır.[134]

---

[132] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 293.
[133] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 305.
[134] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 312.

1.8.2.4. Kâne ve Benzerleri

Haydere el-Yemenî, dördüncü bâbda kâne ve benzerleri konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında altı alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda kâne ve benzerlerinin mahiyetini, ikinci fasılda sayılarını üçüncü fasılda anlamlarını, dördüncü fasılda âmil olma durumlarını, beşinci fasılda kurallarını, altıncı fasılda da şahit şiirler eşliğinde âmil olma durumlarını tekrardan açıklamaktadır.[135]

1.8.2.5. Kâne Gibi Kullanılan Altı Fiil

Haydere el-Yemenî, beşinci bâbda kâne gibi kullanılan altı fiil konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adı altında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda fiilleri, ikinci ve üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[136]

1.8.2.6. Nâfiye Mâ Edatı

Haydere el-Yemenî, altıncı bâbda nâfiye mâ konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mâ edatının kullanıldığı yerleri, ikinci fasılda âmil olma durumunu, üçüncü fasılda da âmil olabilmesi için gereken şartları açıklamaktadır.[137]

1.8.2.7. İnne ve Benzerleri

Haydere el-Yemenî, yedinci bâbda inne ve benzerleri konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında altı alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda bu harflerin mahiyetini, ikinci fasılda sayısını, üçüncü fasılda anlamlarını, dördüncü fasılda âmil olma durumlarını, beşinci fasılda âmil olma sebeplerini, altıncı fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[138]

---

[135] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 323.
[136] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 335.
[137] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 342.
[138] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 346.

1.8.2.8. Lâ Edatı

Haydere el-Yemenî, sekizinci bâbda lâ edatı konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adı altında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda lâ edatının kullanıldığı yerleri, ikinci fasılda âmil olma durumunu, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[139]

1.8.2.9. Muzâri Fiilin İ‘râbı

Haydere el-Yemenî, dokuzuncu bâbda muzâri fiilinin i‘râbı konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adı altında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda muzârî fiilinin mu‘reb olma sebebini, ikinci fasılda i‘râbının mahiyetini, üçüncü fasılda da muzârî fiilini mu‘reb eden âmilleri açıklamaktadır.[140]

1.8.2.10. Lâzım Fiiller

Haydere el-Yemenî, onuncu bâbda lâzım fiiller konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adı altında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda lâzım fiillerin mahiyetini, ikinci fasılda lâzım denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[141]

1.8.2.11. Munsarıf Olmayan Fiiller

Haydere el-Yemenî, on birinci bâbda munsarıf olmayan fiiller konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, Birinci fasılda bu fiillerin sayısını, ikinci fasılda bunların fiil olduğuna dair kanıtları, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[142]

1.8.2.12. Muteaddî Fiiller

Haydere el-Yemenî, on ikinci bâbda muteaddî fiiller konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda muteaddî

[139] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 362.
[140] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 376.
[141] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 385.
[142] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 391.

fiilin mahiyetini, ikinci fasılda muteaddî denilmesinin sebebini, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[143]

1.8.2.13. İsm-i Fâil ve İsm-i Mef‘ûlun İşlevi

Haydere el-Yemenî, on üçüncü bâbda ism-i fâil ve ism-i mef‘ulun işlevi konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda âmil olma durumlarını, ikinci fasılda isim oldukları halde âmil olma sebeplerini, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[144]

1.8.2.14. Sıfat-ı Muşebbehenin İşlevi

Haydere el-Yemenî, on dördüncü bâbda sıfat-ı muşebbehenin işlevi konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda sıfat-ı muşebbehenin âmil olma durumunu, ikinci fasılda âmil olma sebebini, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[145]

1.8.2.15. Mef‘ûl-ı Mutlak

Haydere el-Yemenî, on beşinci bâbda mef‘ûl-ı mutlak konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda me‘fûl-ı mutlakın mahiyetini, ikinci fasılda mef‘ûl-ı mutlaka ihtiyaç duyulmasının sebebini, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[146]

1.8.2.16. Mef‘ûl-ı Min Eclih

Haydere el-Yemenî, on altıncı bâbda mef‘ûl-ı min eclih konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mef‘ûl-ı min eclihin mahiyetini, ikinci fasılda şartlarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[147]

---

[143] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 402.
[144] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 411.
[145] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 421.
[146] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 431.
[147] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 441.

1.8.2.17. Mef‘ûl-ı Meah

Haydere el-Yemenî, on yedinci bâbda mef‘ûl-ı meah konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mef‘ûl-ı meahın mahiyetini, ikinci fasılda şartlarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda kurallarını açıklamaktadır.[148]

1.8.2.18. Zarf-ı Zamân

Haydere el-Yemenî, on sekizinci bâbda zarf-ı zamân konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda zarf-ı zamânın mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[149]

1.8.2.19. Zarf-ı Mekân

Haydere el-Yemenî, on dokuzuncu bâbda zarf-ı mekân konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda zarf-ı mekânın mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[150]

1.8.2.20. Hâl

Haydere el-Yemenî, yirminci bâbda hâl konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda hâlin mahiyetini, ikinci fasılda şartlarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda kurallarını, beşinci fasılda da hâl olmaya müsait kavramları açıklamaktadır.[151]

1.8.2.21. Temyîz

Haydere el-Yemenî, yirmi birinci bâbda temyîz konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda temyîzin mahiyetini, ikinci fasılda şartlarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda

[148] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 447.
[149] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 458.
[150] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 464.
[151] Haydere el-Yemenî**,** ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 471.

temyîzin hangi kavramlardan sonra geldiğini, beşinci fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[152]

1.8.2.22. İstisnâ

Haydere el-Yemenî, yirmi ikinci bâbda istisnâ konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda istisnânın mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda kurallarını, dördüncü fasılda edatlarını, beşinci fasılda da yine kurallarını açıklamaktadır.[153]

1.8.2.23. Ta‘accub

Haydere el-Yemenî, yirmi üçüncü bâbda ta‘accub konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda ta‘accubun mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[154]

1.8.2.24. Nidâ

Haydere el-Yemenî, yirmi dördüncü bâbda nidâ konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda nidânın edatlarını, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[155]

1.8.2.25. Muzâri Fiili Nasb Eden Harfler

Haydere el-Yemenî, yirmi beşinci bâbda muzâri fiilleri nasbeden harfler konusunu ele almaktadır. Burada fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda sayılarını, ikinci fasılda anlamlarını, üçüncü fasılda âmil olma şartlarını, dördüncü fasılda kısımlarını, beşinci fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[156]

[152] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 484.
[153] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 494.
[154] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 506.
[155] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 519.
[156] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 553.

1.8.2.26. Nasb Görevini Yapan Ev, Vâv ve Fâ Harfleri

Haydere el-Yemenî, yirmi altıncı bâbda nasb görevini yapan ev, vâv ve fâ harfleri konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda "ev" harfini, ikinci fasılda "vâv" harfini, üçüncü fasılda da "fâ" harfini açıklamaktadır.[157]

1.8.2.27. Cer

Haydere el-Yemenî, yirmi yedinci bâbda cer konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında altı alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda cerin mahiyetini, ikinci fasılda alametlerini, üçüncü fasılda cerin ne ile yapıldığını, dördüncü fasılda kısımlarını, beşinci fasılda anlamlarını, altıncı fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[158]

1.8.2.28. Kasem

Haydere el-Yemenî, yirmi sekizinci bâbda kasem konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda kasemin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda edatlarını dördüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[159]

1.8.2.29. İzâfet

Haydere el-Yemenî, yirmi dokuzuncu bâbda izâfet konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda izâfetin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[160]

1.8.2.30. Cezm

Haydere el-Yemenî, otuzuncu bâbda cezm konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda cezmin edatlarını, ikinci fasılda anlamlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[161]

---

[157] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 542.
[158] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 552.
[159] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 572.
[160] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 586.

1.8.2.31. Şart

Haydere el-Yemenî, otuz birinci bâbda şart konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda şart edatlarını, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[162]

1.8.2.32. Na‘t

Haydere el-Yemenî, otuz ikinci bâbda na‘t konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif birinci fasılda na‘tın mahiyetini, ikinci fasılda na‘ta ihtiyaç duyulmasının sebebini, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[163]

1.8.2.33. ‘Atf

Haydere el-Yemenî, otuz üçüncü bâbda ‘atf konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında altı alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda ‘atfın mahiyetini, ikinci fasılda edatlarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda anlamlarını, beşinci fasılda kurallarını, altıncı fasılda da ‘atf-ı beyân’ı açıklamaktadır.[164]

1.8.2.34. Te’kîd

Haydere el-Yemenî, otuz dördüncü bâbda te’kîd konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda te’kîdin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[165]

1.8.2.35. Bedel

Haydere el-Yemenî, otuz beşinci bâbda bedel konusunu açıklamaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda bedelin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[166]

---

[161] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 591.
[162] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 597.
[163] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 610.
[164] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 623.
[165] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 5.

1.8.3. Furû‘ Kitabı

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'in bu bölümünde nahiv ilminin "furû'"larını ele almaktadır. Bu bölümde otuz bâb olup her bâbda da muhtelif alt başlıklar bulunmaktadır.

1.8.3.1. Gayr-ı Munsarıf

Haydere el-Yemenî, birinci bâbda gayr-ı munsarıf konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda gayr-ı munsarıf isimlerin sayılarını, ikinci fasılda bu isimlerin gayr-ı munsarıf olmalarının sebeplerini, üçüncü fasılda sarfa mani sebeplerin sayılarını, dördüncü fasılda gayr-ı munsarıfın kısımlarını, beşinci fasılda da kurallarını açıklamaktadır. [167]

1.8.3.2. Nisbet

Haydere el-Yemenî, ikinci bâbda nisbet konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda nisbetin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[168]

1.8.3.3. Tasgîr

Haydere el-Yemenî, üçüncü bâbda tasgîr konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda tasgîrin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[169]

1.8.3.4. ‘Aded

Haydere el-Yemenî, üçüncü bâbda ‘aded konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken sayıların "sarîh" ve كَذَا ve كَمْ gibi"kinâye" şeklinde iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Sarîh sayılarının da birler, onlar, yüzler ve binler şeklinde dört kategoriye ayrıldığını söylemiştir.

[166] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 16.
[167] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 32.
[168] Haydere el-Yemenî**,** ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 51.
[169] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 59.

Müellif daha sonra birinci fasılda birler, ikinci fasılda onlar, üçüncü fasılda yüzler, dördüncü fasılda binler, beşinci fasılda da kinâye sayılarını açıklamaktadır.[170]

1.8.3.5. Târîh

Haydere el-Yemenî, beşinci bâbda târîh konusunu ele almaktadır. Müellif, birinci fasılda târîhin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[171] Müellif, bu başlık altında gerçekleşmiş olan bir olayın kayıt altına alınma şekli (tarihlendirmesi) hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Burada tarihin tanımı, tarihlendirmenin nasıl olması gerektiği ve bir zaman ölçümü hakkında bazı bilgiler kaydedilmiştir. Müellif, tarihi هُوَ تَعْيِينُ الْوَقْتِ الَّذِي يَقَعُ فِيهِ الْأَمْرُ الْمُوجِبُ لِلتَّارِخِ "*Tarihi gerektiren işin meydana geldiği zamanı kayıt altına almak"* şeklinde tanımlamıştır.[172]

Yazar, eserinde vuku bulmuş olan bir hadisenin nasıl kaydedilmesi gerektiği hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur. Müellif, gecenin gündüzden daha önce yaratıldığını, atmosferin özünde karanlık olduğunu, güneşin doğmasıyla oluşan aydınlığın ârızî olduğunu söylemiştir. Bu gerekçeleri sıraladıktan sonra tarihlendirmenin geceyle başlaması gerektiğini ifade etmiştir. Meydana gelmiş bir olayın tarihini gündüz ile başlatan bir tarihçinin o tarihten bir gece eksiltmiş olacağını beyan etmiştir. Tarihi illaki gündüzle başlatmak isteyen bir tarihçinin bu hatadan kurtulması için "*Hadise geçen gecenin sabahında oldu*.".şeklindeki ifadelerle o olayı kaydetmesi gerekeceğini ifade etmiştir.[173]

1.8.3.6. Marife ve Nekre

Haydere el-Yemenî, altıncı bâbda marife ve nekre konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda nekre ve marifenin mahiyetlerini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[174]

---

[170] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 68.
[171] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 77.
[172] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 77.
[173] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 79.
[174] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2. s. 82.

1.8.3.7. Cümlede Mef‘ûl Olduğu Bilinen İsim

Haydere el-Yemenî, yedinci bâbda كَسَوْتُ الْكَعْبَةَ ثَوْبًا ve كُسِيَ ثَوْبُ الْكَعْبَةِ örneklerinde olduğu gibi cümlede mef‘ûl olduğu bilinen ismi ele almaktadır. Müellif burada alt başlık kullanmadan bu konuyu açıklamaktadır.[175]

1.8.3.8. Fiilin Te’kîdi

Haydere el-Yemenî, sekizinci bâbda te’kîd edilen fiiller konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda te’kîd edilen fiilleri, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[176]

1.8.3.9. Mu‘tel Fiilin Zamirle Kullanımı

Haydere el-Yemenî, dokuzuncu bâbda mu‘tel fiilin zamirle kullanımı konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken mu‘tel fiilin bazı kurallarını açıklamaktadır. Daha sonra birinci fasılda bir fiilin يَرْضَي örneğinde olduğu gibi “elif” harfi ile mu‘tel olduğundaki kuralını, ikinci fasılda fiilde müennes demir mevcut olup fiilin غَزَوْتِ ve رَمَيْتِ örneklerinde olduğu gibi “vâv” ve yâ harfleriyle mu‘tel olması halindeki kurallarını, üçüncü fasılda da aynı şekilde fiilde müennes demir bulunup fiilin خَشَيْتِ örneğinde olduğu gibi “elif” harfi ile mu‘tel olması halindeki kurallarını açıklamaktadır.[177]

1.8.3.10. Mudâ‘af Fiilin Kullanımı

Haydere el-Yemenî, onuncu bâbda mudâ‘af fiilin kullanımı konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken Mudâ‘af fiilinin كَرَرْتُ gibi iki harfin de izhârının zorunlu olduğu yerler, يَمُرُّ gibi idgâmın zorunlu olduğu yerler ve لَمْ يَمُرَّ gibi izhâr ve idgâmın birlikte mümkün olduğu yerler olmak özere üç kısma ayrıldığını belirtmektedir. Müellif, daha sonra birinci fasılda izhârın zorunlu olduğu yerleri, ikinci fasılda idgâmın zorunlu olduğu

[175] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 93.
[176] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s 99.
[177] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 109.

yerleri, üçüncü fasılda da hem izhârın hem idgâmın mümkün olduğu yerleri açıklamaktadır.[178]

1.8.3.11. İştigâl

Haydere el-Yemenî, on birinci bâbda iştigâl konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında dört alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken merfu halin zorunlu olduğu yerler, mansub halin zorunlu olduğu yerler, merfu halin daha uygun olduğu yerler, mansub halin daha uygun olduğu yerler olmak özere dört kısma ayrıldığını belirtmektedir. Müellif, daha sonra birinci fasılda merfu halin zorunlu olduğu yerleri, ikinci fasılda mansub halin zorunlu olduğu yerleri, üçüncü fasılda mansub halin daha uygun olduğu yerleri, dördüncü fasılda da merfu halin daha uygun olduğu yerleri açıklamaktadır.[179]

1.8.3.12. Tenâzu

Haydere el-Yemenî, on ikinci bâbda tenâzu konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında iki alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken نَفَعَنِي وَشَكَرْتُ زَيْدٌ örneğinde olduğu gibi Arapların iki fiili peş peşe getirdikten sonra zâhir bir ismi kullandıklarını belirtmiştir. Bu fiillerden birisini zâhir isimde amel ettirdiklerini diğer fiile de mukâdder bir mef`ûl takdir ettiklerini söylemiştir. Bu durumda da Basralıların birinci fiile mukadder bir mef`ûl getirdikleri Kûfelilerin ise ikinci fiile mukadder bir mef`ûl getirdiklerini aktarmaktadır. Müellif, daha sonra birinci fasılda tenâzu babının Basralılara göre kurallarını, ikinci fasılda Kûfelilere göre kurallarını açıklamaktadır.[180]

1.8.3.13. Meânî

Haydere el-Yemenî, on üçüncü bâbda meânî konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda meânî'nin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da konularını açıklamaktadır.[181] Müellif, *Kesfu'l-muşkil*'de belagat konularına fazlaca yer vermiştir. Bu bâbda

[178] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2 s. 116.
[179] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 122.
[180] Haydere el-Yemenî**, *Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 127.
[181] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 133.

meânîyi "*Lafızlar ile dile getirilen maksatlardır"* şeklinde tarif etmiştir. Daha sonra bazı belagatçilerin meânîyi "*Kısa sözle çok anlam ifade etmek."* şeklinde de tarif ettiğini dile getirmiştir. Müellif, meânî bâbında belagat ilminin tanımını da yer vermiştir. Belagati *"Konuşurken hata yapmadan istenilen mesajı verme ve takılmadan akıcı konuşabilme*" şeklinde tanımlandırmıştır. Müellif, lafızların anlam kalıpları olduğunu söylemiş bunların anlamlarından fazla olmamasını gerektiğini belirtmiştir. Anlam ayrımlarının "yüzler" ve "binlerle" ifade edilebilecek kadar çok olduğunu ifade etmiştir.[182] Ayrıca "şiirin anlam bakımından yorumlanması" bâbında tibâk, tecnîs, teshîm, tebyîn, tarsîs, telmîh, teşbîh gibi beyân ve bedî ilimlerine ait otuzu aşkın türü örnekleriyle açıklamaktadır.[183]

1.8.3.14. Haber

Haydere el-Yemenî, on dördüncü bâbda haber konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda haberin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da konularını açıklamaktadır.[184]

1.8.3.15. Emir

Haydere el-Yemenî, on beşinci bâbda emir konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda emrin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da konularını açıklamaktadır.[185]

1.8.3.16. Nehiy

Haydere el-Yemenî, on altıncı bâbda nehiy konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda nehyin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[186]

---

[182] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 133-135.
[183] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 447.
[184] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 137.
[185] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 141.
[186] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 147.

1.8.3.17. İstihbâr

Müellif, on yedinci bâbda istihbâr konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda istihbârın mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[187]

1.8.3.18. İsim Fiiller

Haydere el-Yemenî, on sekizinci bâbda isim fiiller konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda isim fiillerin mahiyetini, ikinci fasılda anlamlarını, üçüncü fasılda kısımlarını, dördüncü fasılda kurallarını, beşinci fasılda da isim fiillere ihtiyaç duyulmasının sebebini açıklamaktadır.[188]

1.8.3.19. Mevsûlât

Haydere el-Yemenî, on dokuzuncu bâbda mevsûlât konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mevsûlât'ların mahiyetini, ikinci fasılda bu isimlere sılâ olan kavramları, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[189]

1.8.3.20. Mu'reb ve Mebnîde İ'râb ve Binânın Nedeni

Haydere el-Yemenî, yirminci bâbda mu'reb ve mebnîde i'râb ve binânın nedeni konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda bir ismin mebnî ve mu'reb olmasının sebeplerini, ikinci fasılda, binâ ve i'râb sayılarını, üçüncü fasılda da mu'reb ve mebnînin kurallarını açıklamaktadır.[190]

1.8.3.21. Tenvîn

Haydere el-Yemenî, yirmi birinci bâbda tenvîn konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda tenvînin

[187] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 150.
[188] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 164.
[189] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 171.
[190] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 182.

mahiyetini, ikinci fasılda tenvîne ihtiyaç duyulmasının sebebini, üçüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[191]

1.8.3.22. Vakf

Haydere el-Yemenî, yirmi ikinci bâbda vakf konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda vakfın mahiyetini, ikinci fasılda vakfa ihtiyaç duyulmasının sebeplerini, üçüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[192]

1.8.3.23. Elifler

Haydere el-Yemenî, üçüncü bâbda elifler konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken eliflerin elli küsur kadar olduğunu ancak burada en çok kullanılan ve en önemli olan kat‘, vasıl ve asl hemzelerini ele alacağını söylemektedir. Müellif, daha sonra birinci fasılda vasıl elifini, ikinci fasılda kat‘ elifini, üçüncü fasılda da asl elifini açıklamaktadır.[193]

1.8.3.24. Hikâye

Haydere el-Yemenî, yirmi dördüncü bâbda “cümlede geçen sözü lâfzen veya manen tekrarlamak” anlamında olan hikâye konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda hikâyenin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[194]

1.8.3.25. Memdûd Kaideleri

Haydere el-Yemenî, yirmi beşinci bâbda memdûd kaideleri konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda memdûdun mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[195]

---

[191] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 196.
[192] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 204.
[193] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 212.
[194] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 219.
[195] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 224.

1.8.3.26. Maksûr Kaideleri

Haydere el-Yemenî, yirmi altıncı bâbda maksûr kaideleri konusu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda maksûrun mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır. [196]

1.8.3.27. Aynı Anlamı İfade Eden Memdûd ve Maksûrlar

Haydere el-Yemenî, yirmi yedinci bâbda اَلْعَلَاءُ ve اَلْعَلَى gibi hem memdûd hem maksûr şeklinde gelip anlamı bir olan isimler konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birici fasılda memdûd isimleri, ikinci fasılda maksûr isimleri, üçüncü fasılda da hem memdûd hem maksûr olup anlamı aynı olan isimleri açıklamaktadır.[197]

1.8.3.28. Farklı Anlam İfade Eden Memdûd ve Maksûrlar

Haydere el-Yemenî, yirmi sekizinci bâbda اَلْهَوَاءُ "hava" ve اَلْهَوَى "nefis" örneklerinde olduğu gibi memdûd haldeyken başka maksûr haldeyken başka anlamlara gelen isimleri açıklamaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda bu isimlerden اَلْهَوَاءُ "hava" ve اَلْهَوَى "nefis" örneklerinde olduğu gibi fetha ile başlayanları, ikinci fasılda اَلْغِنَاءُ "şarkı" ve اَلْغِنَى "zenginlik" misallerinde geldiği gibi kesre ile başlayanları, üçüncü fasılda da اَلْنُّهَاءُ "bardak" ve اَلْنُّهى "akıl" lafızlarında olduğu gibi zamme ile başlayanları açıklamaktadır.[198]

1.8.3.29. Kiyâsî Memdûd

Haydere el-Yemenî, yirmi dokuzuncu bâbda kiyâsî memdûd konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında iki alt başlık yer almaktadır. Müellif bu bâba başlarken kiyâsî memdûdun isim ve mastar olmak özere iki kısma ayrıldığını

[196] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 229.
[197] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 232.
[198] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 245.

belirtmektedir. Müellif, daha sonra birinci fasılda isim olan kiyâsî memdûdları ikinci fasılda da mastar olan kiyâsî memdûdları açıklamaktadır.[199]

1.8.3.30. Kiyâsî Maksûr

Haydere el-Yemenî, otuzuncu bâbda kiyâsî maksûr isimler konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken kiyâsî maksûrun mastar ve mastar olmayan isimler şeklinde iki kısma ayrıldıklarını belirtikten sonra mastar olmayan isimlerin altı vezinden oluştuğunu söyleyip bunları açıklamaktadır Müellif, daha sonra birinci fasılda mastar maksûrun kısımlarını, ikinci fasılda bazı maksûr fiilleri, üçüncü kısımda da bazı maksûr vezinlerini açıklamaktadır.[200]

1.8.4. Sarf, İmlâ, Kıraat ve Şairin Şiir Hakkında Bilmesi Gerekenler

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'in bu bölümünde sarf, imlâ, kıraat, şiir ve şairin şiir hakkında bilmesi gereken bilgileri ele almaktadır. Müellif, edebiyatla uğraşan bir kişinin nahiv ilmi dışında zikredilen bu ilim dalları hakkında da bilgi sahibi olması gerektiğini söylemiştir. Bundan dolayı *Keşfu'l-muşkil*'de bu ilimleri de kaydettiğini belirtmiştir. Fakat bu ilimlerden her birinin bağımsız bir ilim dalı olduğu için bunlardan sadece belli konuları kitabına aldığını belirtmiştir. Bu bölüm yirmi iki bâba ayrılmıştır. Her bâb da fasıl adında muhtelif alt başlıklar barındırmaktadır.[201]

1.8.4.1. Alfabe Harfleri

Haydere el-Yemenî, birinci bâbda alfabe harflerini ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda sayılarını, ikinci fasılda mahreçlerini, üçüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[202] Yazar, Arap alfabesindeki harflerin yirmi dokuz tane olduğunu belirtip bu harflerin "Necid" ve "es-Surrât" şehirlerinin yerlileri, hesapçılar-müneccimler ve dilciler nezdindeki

[199] Haydere el-Yemenî, Keşfu'l-muşkil, c. 2, s. 258.
[200] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s.260.

[202] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 274.

sıralamasını ve bu sıralamayı kullanmalarının sebeplerini zikretmiştir. Örneğin dilcilerin kullandığı sıralamanın ع ح ه خ أ غ ق ك ج ش ض ص ز ط د ت ظ ذ ث ر ل ن ف م ي واو الف şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bu şekilde sıralamalarının sebebini de boğazdan başlayıp dudaklarda son bulan mahreç yerlerini esas almalarından kaynaklandığını ifade etmiştir. Aynı şekilde diğer görüşlerin sıralama ve nedenlerini de aktarmıştır.[203] Ayrıca harflerin mahreçlerinin "halk", "cevf", ve "şefeteyn" olduğunu söylemiştir. Harfleri "asl" ve "zevâid" olarak ikiye ayırmıştır. Bütün harflerin de "mehmûs" ve "mehcûr" şeklinde iki kısma ayrıldığını söyleyip bunları açıklamıştır. Buna karşın bazı sarf âlimlerinin de harfleri "şiddet" ve "rihvet" diye iki kısma ayırdığını belirtmiştir. Kıraat imamlarının, alfabe harflerini "izhâr harfleri", "ihfâ harfleri", "idgâm harfleri" ve "gunne harfleri" şeklinde dört kısma ayırdığını söylemiştir. Yine kimi sarfçıların bu harflerden bazılarını "itbâk", "safîr" ve "isti'lâ" sıfatlarıyla da vasıflandırdığını belirtmiştir.[204]

1.8.4.2. Sarfın Kısımları

Haydere el-Yemenî, ikinci bâbda sarfın kısımlarını ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken sarfın beş kısma ayrıldığını ve bu beş kısmın da اَلزِّيَادَةُ, اَلْبَدَلُ, اَلْحَذْفُ, اَلْحَرَكَةُ ve اَلسُّكُونُ olduğunu belirtmiştir. Müellif, daha sonra birinci fasılda ziyâde, ikici fasılda bedel, üçüncü fasılda da hazf konusunu açıklamaktadır.[205]

1.8.4.3. Sarfta Hareke ve Sukûnun Değişmesi

Haydere el-Yemenî, üçüncü bâbda sarfta hareke ve sukûnun değişmesi konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu babın girişinde sarfta hareke ve sukûnun üç sebepten dolayı değiştiğini söylemektedir. Bu sebeplerin de dönüştürme "اَلْقَلْبُ" iki karmaşığın ayrımı " اَلْفَرْقُ بَيْنَ مُلْتَبِسَيْنِ" ve kolaylaştırma "اَلتَّخْفِيفُ" olduğunu belirtmiştir. Müellif, daha sonra birinci

[203] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 275.
[204] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 278.
[205] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 285.

fasılda dönüştürme konusunu, ikinci fasılda iki karmaşığın ayırımı konusunu, üçüncü fasılda da kolaylaştırma konusunu açıklamaktadır.[206]

1.8.4.4. Sarfın Anlamları

Haydere el-Yemenî, dördüncü bâbda sarfın anlamları konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba sarfın tanımını yaparak başlamıştır: وَهُوَ التَّلَعُّبُ بِالْكَلِمَةِ عَلَى اَوْزَانٍ مُخْتَلِفَةٍ بِزِيَادَةٍ اَوْ نُقْصَانٍ اَوْ تَثْقِيلٍ اَوْ تَخْفِيفٍ اَوْ هَمْزَةٍ اَوْ تَهْوِينٍ اَوْ تَغْيِيرِ بِنَاءٍ لِإِخْتِلَافِ الْمَعَانِي اَوْ بَدَلُ حَرْفٍ مِنْ حَرْفٍ" *Değişik anlamları elde etme ve kolaylık için fazlalaştırma, eksiltme, şeddeleme, hafifletme, mehmuz yapma, kolaylaştırma, bedel ve değiştirmeyle muhtelif vezinleri ortaya çıkarmak adına kelimeyle oynamaktır.*". Daha sonra sarfin tanımında geçen bu kavramları alt başlıklarda açıklamıştır. Birinci fasılda ziyâde ve noksân konusunu, ikinci fasılda teskîl ve tahfîf konusunu, üçüncü fasılda hemze ve tehvîn konusunu, dördüncü fasılda tagyîr konusunu, beşinci fasılda da bedel konusunu ele almıştır.[207]

1.8.4.5. İmlâ

Haydere el-Yemenî, beşinci bâbda imlâ konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken imlâ konusunu sekiz karakteri bilmeye bağlamış ve bu sekiz karakterin de اَلْمَدُّ, اَلْقَصْرُ, اَلْهَمْزُ, اَلْوَصْلُ, اَلْحَذْفُ ve اَلْبَدلُ olduğunu açıklamıştır. Daha sonra birinci fasılda med konusunu, ikinci fasılda kasr konusunu, üçüncü fasılda bazen elif bazen "ye" harfi ile yazılan isimler konusunu, dördüncü fasılda bazen elif bazen "ye" harfleri ile yazılan filler konusunu, beşinci fasılda da bazen elif bazen "ye" harfleriyle yazılan harfler konusunu açıklamaktadır. Müellifin kaydettiği bu imlâ kuralları kitabın özgün yanlarından birini oluşturmaktadır.[208] اَلزِّيَادَةُ, اَلْقَطْعُ"

[206] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 309.
[207] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 324.
[208] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 339.

1.8.4.6. Hemze

Haydere el-Yemenî, altıncı bâbda hemze konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda hemzenin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[209]

1.8.4.7. Vasl ve Kat‘

Haydere el-Yemenî, yedinci bâbda vasl ve kat‘ konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken vasl ve kat’ın en çok üç harfte oluştuğunu ve bu harflerin اَلْمَاءُ, اَللَّاءُ ve اَلْهَاءُ harfleri olduğunu açıklamaktadır. Müellif, daha sonra birinci fasılda اَلْمَاءُ harfini, ikinci fasılda اَللَّاءُ harfini üçüncü fasılda da اَلْهَاءُ harfini açıklamaktadır.[210]

1.8.4.8. Ziyâde

Haydere el-Yemenî, sekizinci bâbda ziyâde konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu bâba başlarken ziyâdenin amacı iki karmaşığın ayrımını yapmak olduğunu belirtmiştir. Bir isimde yalnızca bir harfin ziyade edildiğini ve bu harflerin de “hâ”, “vâv” ve “elif” olmak üzere üç harften biri olacağını açıklamaktadır. Müellif, daha sonra birinci fasılda hâ harfini, ikinci fasılda vâv harfini, üçüncü fasılda da elif harfini açıklamaktadır.[211]

1.8.4.9. Hazf

Haydere el-Yemenî, dokuzuncu bâbda hazf konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adı altında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu babın girişinde hazfin tanımını: وَهُوَ اَنْ يُسْقِطَ الْكَاتِبُ حَرْفًا مِنْ هِجَاءِ الْكَلِمَةِ فِي الْخَطِّ عَلَى وَجْهٍ مِنَ الْاِخْتِصَارِ وَيَكُونُ فِيمَا اَبْقَى دَلِيلًا عَلَى مَا اُلْقِيَ فَلَا يَلْتَبِسُ بِغَيْرِهِ “*Bir yazarın bir kelimenin aslından ihtisar için bir harf atıp kelimede kalan harflerin diğer bir kelimeyle karışma ihtimali olmadan hazfedilen harfin göstergesi olmasıdır*.” şeklinde tanımlamıştır. Müellif, yazarların hazf ettiği harflerin beş tane olduğunu açıklamaktadır. Bunların üç tanesinin semai iki tanesinin de kiyâsî şeklinde olduğunu aktarmıştır. Semai olarak hazfedilenlerin

[209] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 348.
[210] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 353.
[211] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 357.

“elif”, “vâv” ve “ye” harfleri, kiyâsî olarak hazfedilenlerin de خَطٌّ ve دَقٌّ örneğinde olduğu gibi bir kelimenin sonunda bulunan iki aynı harf ve لِلَّبَنِ ve لِلَّوْحِ örneklerinde olduğu gibi yan yana üç aynı harften oluşan kelimeler olduğunu aktarmaktadır. Müellif, daha sonra birinci fasılda hazf edilen elif harfini, ikinci fasılda hazfedilen “ye” harfini, üçüncü fasılda hazfedilen vâv harfini, dördüncü fasılda iki benzeşen harfi, beşinci fasılda da üç benzeşen harfleri açıklamaktadır.[212]

1.8.4.10. Bedel

Haydere el-Yemenî, onuncu bâbda bedel konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık ye almaktadır. Müellif, bu babın girişinde bir harfin başka bir harfle değişmesi durumunun Kur’an-ı Kerim’de de çokça bulunduğunu söyledikten sonra değişimin en çok dört harfle yapıldığını açıklamaktadır. Bu harflerin de اَلصَّلٰوة örneğinde olduğu gibi “vâv” harfinin “elif” harfine bedel olması رَاَيْتُ زَيْدًا ve لَنَسْفَعًا örneklerinde olduğu gibi اَلِف harfinin اَلتَّنْوِينُ ve نُونُ تَاْكِيدٍ سَاكِنَة yerine bedel olması, قَائِمَه örneğinde olduğu gibi اَلْهَاءُ harfinin تَاءٌ سَاكِنَةٌ’e bedel olması ve حِينَئِذٍ örneğinde olduğu gibi اَلْيَاءُ harfinin اَلْهَمْزَةُ yerine bedel olması olarak açıklamaktadır. Müellif, daha sonra birinci fasılda vâv harfinin elif harfine bedel olması ve elif harfinin tenvîn ve nûn-ı tekîd-i hafîfe bedel olması konusunu, ikinci fasılda hâ harfinin tâ-i te’nîs’e bedel olması konusunu, üçüncü fasılda da yâ harfinin hemzeye bedel olması konusunu açıklamaktadır.[213]

1.8.4.11. Noktalama

Haydere el-Yemenî, on birinci bâbda alfabe harflerinde noktalama konusunu ele almaktadır. Bu bâbda alt başlık kullanılmamıştır. Müellif, bu babın girişinde alfabedeki harflerinin noktalanmasındaki amacın iki karmaşığın ayrımı olduğunu açıklamaktadır. Müellif, daha sonra alfabe harflerini noktalı ve noktasız diye iki kısma ayırdıktan sonra bu konuyu detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Ayrıca bu bâbda harflerin sıfatlarından olan اَلتَّفْخِيمُ ve اَلتَّرْقِيقُ’in tanımları, اَلرَّاءُ harfinin kuralları

[212] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 361.
[213] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 369.

اَلْإِظْهَارُ ve harfleri, اَلْإِدْغَامُ'ın çeşitleri, اَلْغُنَّة konusunu, اَلْإِخْفَاءُ bahsini, اَلرَّوْمُ ve اَلْإِشْمَامُ konularını ve tahkîk okuyuşu gibi bazı tecvîd kurallarını kaydetmiştir.[214]

1.8.4.12. Harekelerin Biçimleri ve Kıraatın Hükmü

Haydere el-Yemenî, on ikinci bâbda لَ لِ لُ ve لاً لٍ لٌ formatlarında olduğu gibi harekelerin biçimleri ve kıraatın hükmü konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda harekelerin sayısını, ikinci fasılda formatlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[215]

1.8.4.13. Kıraatın Hükümleri

Haydere el-Yemenî, on üçüncü bâbda kıraatın hükümleri konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında sekiz alt başlık yer almaktadır. Müellif, bu babın başlangıcında kıratın hükümlerinin çok olduğunu ancak en önemlilerinin اَلنَّصْبُ, اَلرَّفْعُ, اَلْغُنَّة, اَلتَّسْكِينُ, اَلْإِدْغَام, اَلْوَقْفُ, اَلْوَصْلُ, اَلتَّشْدِيدُ, اَلْلاِخْتِلاَسُ, اَلتَّلْيِينُ, اَلْقَصْرُ, اَلْمَدُّ, اَلتَّنْوِينُ, اَلْجَزْمُ, اَلْجَرُّ, اِخْتِلَافُ اْلقُرَّاءِ فِي الْأُصُولِ الْمُطَّرِدَّةِ, اَلْإِمَالَةُ, اَلْهَمْز, اَلْإِشْمَامُ, اَلتَّرْقِيقُ, اَلرَّوْمُ, اَلتَّفْخِيمُ, اَلْإِخْفَاءُ, اَلتَّبْيِينُ, اَلْإِظْهَارُ لَامُ ,دَالٌ فِي الْقُرْانِ حَيْثُ وَقَعَ ,اَلْهَمْزَتَيْنِ مِنْ كَلِمَتَيْنِ'' ,اَلْهَمْزَتَيْنِ مِنْ كَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ ,هَاءُ الْكِتَابِ ,نَحْوُ عَلَيهِمْ وَلَدَيْهِمْ هَلْ, بَلْ لَامُ ve اِخْتِلَافُهُمْ فِي فَرْشِ الْحُرُوفِ olmak üzere yirmi dokuz tane olduğunu söylemektedir. Daha sonra birinci fasılda ref', nasb, cer, cezm, tenvîn, revm, işmâm, teskîn, tebyîn, izhâr, idgâm, gunne, ihfâ, med, kasr, telyîn, ihtilâs, teşdîd, tefhîm konularını işlemektedir. İkinci fasılda kurrâ imamlarının genel kaidelerde ihtilafa düştüğü 'aleyhim, ledeyhim lafızlarını ele almaktadır. Üçüncü fasılda zamir olan hâ harfini açıklamaktadır. Dördüncü fasılda med ve kasr konusunu izah etmektedir. Beşinci fasılda "iz" lafzının zâl'ı konusunu işlemektedir. Altıncı fasılda te'nîs tâ'sı konusunu açıklamaktadır. Yedinci fasılda "hel" lafzının lâm'ı ve "bel" lafzını, sekizinci fasılda da kura imamların harfleri döşemedeki ihtilafları konusunu izah etmektedir.[216] Ayrıca Bu bölümünde yedi kıraat imamının kısa biyografilerini kaydetmiştir. Kisâî dışında diğer imamların kıraat senetlerini de aktarmıştır. Kisâî'nin ise kıraatını hiç kimseden rivayet etmediğini söylemiştir. Onun diğer altı

[214] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 372.
[215] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 376.
[216] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 390.

kıraati inceleyerek bunlardan beğendiği okuyuşları seçip kıraatını yedinci kıraat olarak tasarladığını ifade etmiştir.[217]

1.8.4.14. İki Hemzenin Bir Ya Da İki Kelimede Peş Peşe Geldikleri Durumlarda Kurrâ İmamların Bunlardaki İhtilafları

Haydere el-Yemenî, on dördüncü bâbda hemzenin bir ya da iki kelimede peş peşe geldiği durumlarda âlimler arasında bunlarda oluşan ihtilaflar konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda اَاَشْفَقْتُم örneğinde olduğu gibi iki hemzenin bir kelimede olduğundaki durumlarını, ikinci fasılda اِذَا شَاءَ اَنْشَرَه örneğinde olduğu gibi iki hemzenin ayrı kelimelerdeki durumlarını, üçüncü fasılda da فِي السَّمَاءِ اِلَه örneğinde olduğu gibi iki hemzenin harekelerinin aynı olduğundaki durumlarını açıklamaktadır.[218]

1.8.4.15. İmâle

Haydere el-Yemenî, on beşinci bâbda imâle konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda imâlenin mahiyetini, ikinci fasılda imâlenin mümkün olduğu yerleri, üçüncü fasılda da imâlenin mümkün olmadığı yerleri açıklamaktadır.[219]

1.8.4.16. Şiir Bölümü ve Şair İçin Gerekli Bilgi

Haydere el-Yemenî, on altıncı bâbda şiir bölümü ve şair için gerekli olan bilgi konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında beş alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda şiirin mahiyetini, ikinci fasılda şartlarını, üçüncü fasılda harflerini, dördüncü fasılda harekelerini, beşinci fasılda da ayıplarını açıklamaktadır. [220] Haydere el-Yemenî, Arapça metinleri birbirlerine üstünlük bakımından belli bir sıralamaya tabi tutmuştur. Müellif, burada ilk sırayı Kur'an-Kerîm ve hadislere vermiştir. Bunlardan sonra sözlerin en üstün derecesinin şiir olduğunu alt düzeyinde de vezinsiz kafiyesiz nesrin yer aldığını belirtmiştir. Şiirin diğer Arapça metinlerden daha değerli olmasının sebeplerini de onun belâgat, vezin

[217] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 394-395.
[218] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 403.
[219] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 408.
[220] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 413.

ve kafiyeyi içinde barındırmasına bağlamıştır. Şiiri "eski Arapların hikmeti" şeklinde vasıflandırmıştır. Bu iddiasını desteklemek için de Hz. Peygamberin اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ لَحِكْمَةً "Şiirin bir kısmı hikmettir." وَاِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا "Beyanın bir kısmı sihirdir." sözlerini delil olarak göstermiştir. Müellif, bir sözün şiir olabilmesi için اَلْوَزْنُ "vezin" اَلتَّقْفِيَّة "kafiye" ve اَلْقَصْدُ "niyet" şartlarını taşıması gerektiğini söylemiştir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim, hadis ve sahâbe sözlerindeki bazı vezinli-kafiyeli kelâmın kasıt şartı bulunmadığından şiir sayılamayacağını belirtmiştir.[221]

Müellif, şiirin isimleri, harfleri, harekeleri ve ayıplarının bulunduğunu söylemiştir. Şiirin اَلْمُتَكَاوِسُ ve اَلْمُتَقَارِبُ, اَلْمُتَدَارِكُ, اَلْمُتَوَاتِرُ, اَلْمُتَرَادِفُ şeklinde beş tane ismi olduğunu belirtmiştir. Şiirin harflerini اَلتَّأْسِيسُ, اَلدَّخِيلُ, اَلرَّدْفُ, اَلرَّوِيُّ, اَلْوَصْلُ ve اَلْخُرُوجُ olmak üzere altı taneden oluştuğunu söylemiştir. Şiirin harekelerini aynı şekilde altı tane olduğunu belirtip bunları اَلرَّسُّ, اَلْحَذْوُ, اَلتَّوْجِيهُ, اَلْمَجْرَي, اَلنَّفَاذُ ve اَللُّزُومُ şeklinde sıralamıştır. Şiirin ayıplarını da اَلْإِقْوَاءُ, اَلْإِكْفَاءُ, اَلْإِيطَاءُ, اَلتَّضْمِينُ, اَلسِّنَادُ ve اَلْإِقْعَادُ olmak özere altı tane olduğunu beyan etmiştir.[222]

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'de şairlere bazı tavsiyelerde de bulunmaktadır. Buna göre kaliteli bir kasidenin beyitleri arasında bir uyum olması gerekmektedir. Bu uyumla birlikte beyitler birbirlerine muhtaç olmayacak şekilde tasarlanmalıdır. Her beyitin yerli yerinde olması gerekmektedir. Öyle ki kasideden bir beyit atıldığında bu hemen fark edilmelidir. Müellif, kasidedeki beyitleri insanın el, ayak, göz gibi uzuvlarına benzetmiştir. İnsanın bir uzvunun olmadığı durumlarda vücut görünümünün bozulacağı gibi kasidenin de bir beyti eksildiğinde kasidenin de bozulacağını söylemiştir. Şairin şiirini onlarla güzelleştirmesi ve oların özerine bina etmesi için şiirin üsluplarını bilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunların اَلْإِبْتِدَاءُ, اَلْإِعْتِمَادُ, اَلطِّبَاقُ gibi otuz küsur olduğunu söyleyip bunları açıklamaktadır. Müellif, şiiri مُطْلَقٌ "sonu vasıl harfli: vâv, yâ, hâ olan" مُقَيَّدٌ "sonu sâkin olan" şiir olarak ikiye ayırmıştır. Şiir zaruretlerini de iki bâbda detaylı bir şekilde ele almıştır. Birinci bâbda bu zaruretlerden kırk küsur ikinci bâbda da on sekiz tanesini açıklamıştır.[223]

[221] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil*** c. 2, s. 413.
[222] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 416
[223] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil*** c. 2, s. 441.

1.8.4.17. Şiirin Güzellikleri

Haydere el-Yemenî, on yedinci bâbda şiirin güzelliklerini ele almaktadır. Bu bâbda alt başlık kullanılmamıştır. Haydere el-Yemenî, şiir yazmak isteyen bir şairin üç şeyi bilmesi, üç şeyden destek alması, şiiri üç şeyle güzelleştirmesi, şiirde üç şeyden kaçınması ve şiiri üç kısma ayırması gerektiğini söylemiştir. Şiir yazımında bilinmesi gereken üç şeyin nahiv, dil ve arûz ilimleri olduğunu belirtmiştir. Şiir yazarken ondan faydalanıp destek alınması gereken üç şeyin مَثَلٌ بَارِعٌ "çok güzel örnek" وَصْفٌ جَامِعٌ "genel tasvir" ve تَشْبِيهٌ وَاقِعٌ "doğru benzetme" olduğunu beyan etmiştir. Şiiri güzelleştiren üç şeyin فَالْاِبْتِدَاءُ "giriş" اَلْاِعْتِمَادُ "gelişme" ve اَلْاِنْتِهَاءُ "sonuç" olduğunu belirtmiştir. Şiirde uzak durulması gereken üç şeyin de وَحْشِيُّ الْكَلَامِ "garip kelam" مُدَاخَلَةُ بَعْضِهِ فِي بَعْضٍ "birbirine girmiş sözcükler" ve اَلْخُرُوجُ مِنَ الْحُدُودِ "haddi aşma" olduğunu kaydetmiştir. Haydere el-Yemenî, şiirde realizm taraftarı olmuştur. Nitekim okuyucuya avamın خَيْرُ الشِّعْرِ اَكْذَبُهُ "En tatlı şiir en yalan olanıdır." sözüyle karşılaştığında بَلْ خَيْرُ الْقَوْلِ اَصْدَقُهُ "Hayır sözlerin en hayırlısı doğru olanıdır." şeklinde cevap vermesini istemiştir. Şiirin ayrılması gereken üç kısmın da نَسِيبٌ, اِقْتِصَاصٌ ve مَدْحٌ اَوْ هِجَاءٌ olduğunu ifade etmiştir.[224]

1.8.4.18. Şiirin Anlam açısından Yorumlanması

Haydere el-Yemenî, on sekizinci bâbda şiirin anlam açısından yorumlanması konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında otuz bir alt başlık yer almaktadır. Burada beyan ve bedi ilimlerine ait otuz bir türü örnekleriyle açıklamaktadır. Müellif, birinci fasılda اَلْاِبْتِدَاءُ konusunu, ikinci fasılda اَلْاِعْتِمَادُ konusunu, üçüncü fasılda اَلطِّبَاقُ konusunu, dördüncü fasılda اَلتَّجْنِيسُ konusunu, beşinci fasılda اَلتَّقْسِيمُ konusunu, altıncı fasılda اَلتَّصْدِيرُ konusunu, yedinci fasılda اَلتَّرْدِيدُ konusunu, sekizinci fasılda اَلتَّقْرِيعُ konusunu, dokuzuncu fasılda اَلتَّبْيِينُ konusunu onuncu fasılda اَلتَّتْمِيمُ konusunu, on birinci fasılda اَلتَّصْرِيعُ konusunu, on ikinci fasılda اَلتَّفْوِيقُ konusunu, on üçüncü fasılda اَلتَّتَبُّعُ konusunu, on dördüncü fasılda اَلتَّلْمِيحُ konusunu, on beşinci fasılda اَلتَّرْصِيعُ konusunu, on altıncı fasılda اَلتَّشْبِيهُ konusunu, on yedinci fasılda اَلْاِلْتِفَاتُ konusunu, on sekizinci fasılda اَلتَّوْشِيحُ konusunu, on dokuzuncu fasılda اَلْاِعْنَاتُ konusunu, yirminci fasılda اَلتَّدَارُكُ konusunu, yirmi birinci fasılda اَلْاِسْتِعَارَة konusunu,

[224] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil*** c. 2, s. 440.

yirmi ikinci fasılda اَلنَّظَرُ konusunu, yirmi üçüncü fasılda اَلْإِشَارَة konusunu, yirmi dördüncü fasılda اَلتَّقْفِيَّة konusunu, yirmi beşinci fasılda اَلْمُبَالَغَة sanatını, yirmi altıncı fasılda اَلْإِسْتِطْرَادُ konusunu, yirmi yedinci fasılda اَلْمُنَافَرَة konusunu, yirmi sekizinci fasılda اَلْمُقَابَلَة konusunu, yirmi dokuzuncu fasılda اَلْمُمَاثَلَة konusunu, otuzuncu fasılda اَلتَسْمِيطُ konusunu, otuz birinci fasılda da اَلتَّخْمِيسُ konusunu açıklamaktadır.[225]

1.8.4.19. Serbest Şiir

Haydere el-Yemenî, on dokuzuncu bâbda "serbest şiiri" (لا تَعْذِلِيهِ فَإِنَّ الْعَذْلَ يُولِعُهُ "*Onu azarlama. Çünkü azarlama onun aşıkını daha da artırmaktadır*." "şatr"ında olduğu gibi sonu vasıl harfli: vâv, yâ, hâ olan şiir) ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda serbest şiirin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[226]

1.8.4.20. Mukayyed Şiir

Haydere el-Yemenî, yirminci bâbda "mukayyed şiir" (والْمَرْءُ يُبْلِيهِ بَلاَءَ السِّرْبَالْ "*Kişiyi gömlek gibi saran dertler yıpratır*." "şatr"ında olduğu gibi sonu sâkin olan şiir) konusunu ele almaktadır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda mukayyed şiirin mahiyetini, ikinci fasılda kısımlarını, üçüncü fasılda da kurallarını açıklamaktadır.[227]

1.8.4.21. Şiir Zaruretleri

Müellif, yirmi birinci bâbda şiir zaruretleri konusunu ele almıştır. Bu bâbda fasıl adında üç alt başlık yer almaktadır. Müellif, birinci fasılda sayılarını, ikinci fasılda şairin bu zaruretlere ihtiyaç duyma sebebini, üçüncü fasılda da kısımlarını açıklamaktadır.[228]

---

[225] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 480.
[226] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 505.
[227] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 517.
[228] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 526.

1.8.4.22. Diğer Zaruretler

Haydere el-Yemenî, yirmi ikinci bâbda şiirin diğer zaruretleri konusunu ele almaktadır. Bu bâbda alt başlık kullanılmamıştır. Müellif, bu zaruretlerin on sekiz tane olduğunu söyledikten sonra on altısını örnekleriyle sıralayıp açıklamaktadır.[229]

[229] Haydere el-Yemenî***, Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 541.

İKİNCİ BÖLÜM

KEŞFU'L-MUŞKİL'İN ÖZELLİKLERİ

2.1.YÖNTEMİ

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil* adlı eserini telif ederken nahiv konularını yenilikçi bir metot ile sınıflandırmıştır. Eserini belli kurallar dâhilinde her birini "kitâb" adını verdiği dört bölüme ayırmıştır. Bu bölümleri bâblara bâbları da fasıllara ayırmıştır. Müellif, bir bâba başlarken genelde bazı sorular sorarak konuya giriş yapmıştır. Ele aldığı birçok kavramın tanımına ve etimolojik tahliline yer vermiştir. Bir konuyu açıklarken o konu hakkında nahiv ekollerinin fikir ve görüşleri varsa bunları karşılaştırmıştır. Kimi zaman aktarmış olduğu bu görüşleri değerlendirip kendi görüşünü de belirtmiştir. Ayrıca mantık ilminin kavram ve delillerinden yararlanmıştır. İstişhâd için kullandığı bazı ayetleri tefsir etmiş bazen de fıkhî, itikadî ve tıbbî konulara değinmiştir. Ayrıca gösterdiği örneklerin anlamları üzerinde de durmuştur.

2.1.1.Sınıflandırma

Haydere el-Yemenî'nin *Keşfu'l-muşkil* adlı eserinin kendine özgü özelliklerinden biri sınıflandırma yaklaşımıdır. Eserde nahiv ilminin konuları bir sınıflandırmaya tabi tutulup yeni bir sıralama ile sunulmuştur. Nahiv kitaplarında konular genel olarak isim, fiil ve harf ya da "merfuât", "mansubât" ve "mecrûrât" ana başlıkları altında sınıflandırılıp açıklanmıştır. Örneğin, nahiv alanında yazılan ilk kitaplardan olan Halîl b. Ahmed'in (ö.175/791) *el-Cumel fi'n-nahv* adlı eserinin beş ana bölüme ayrıldığı görülmektedir. Bu eserde birinci bölümde "merfuât" ikinci bölümde "mansubât" üçüncü bölümde "mecrûrât" dördüncü bölümde "cezm" beşinci bölümde de "harf" konuları ele alınmıştır.[230] Haydere el-Yemenî ile aynı asırda yaşamış olan ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1144) *el-Mufassal'ı* ise isimler, fiiller, harfler ve bunlar arasındaki konular olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır.[231] Müellifin eserinden sonra yazılan İbnu'l-Hâcib'in (ö.646/1249) *el-Kâfiye'si* de

[230] Kenan Demirayak-Sadi Çögenli, ***Arap Edebiyatında Kaynaklar***, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1994, s. 161.
[231] Mehmet Sami Benli, "el-Mufassal", **DİA,** Ankara 2000, c. 30, s. 366-367.

isimler, fiiller ve harfler şeklinde üç ana bölüm ve bunların her biri de birçok alt bölüm halinde düzenlenmiştir.[232]

Haydere el-Yemenî ise *Keşfu'l-muşkil'i* usul-furû esasına göre dört bölüme ayırmış birinci bölümde nahiv ilminin usulleri, ikinci bölümde 'âmil ma'mul bilgisi, üçüncü bölümde nahiv ilminin füruları ve dördüncü bölümde de sarf, imlâ kıraat, şair için gerekli bilgiler ve şiir zaruretini ele almaktadır. Müellif, eserinin tasnifine yönelik bir değerlendirme yapmıştır.[233] Buna göre başta ele alınarak açıklanan her bölümün (kitâb) anlaşılması için kendinden sonraki bölümlere ihtiyacı olmamaktadır. Daha sonra ele alınan bölümler ise kendinden önceki bölümler ile usul füru ilişkisi içindedir. Aynı şekilde eserde ilk önce anlatılan her bâb ve faslın anlaşılması için kendinden sonraki bâb ve fasıllara ihtiyacı olmamaktadır. Daha sonra yer verilen her bâb ve fasıl da kendinden önceki bâb ve fasıllarla usul füru ilişkisi içerisinde bağlantılıdır.[234] Safıyyüddin İbn Ebu'r-Ricâl da (ö.1092/1681) *Matla'u'l-budûr ve mecma'u'l-buhûr* adlı eserinde müellifin bu yeni tasarımından övgüyle söz etmiştir.[235]

Nahiv ilmine dair yazılan kitapların yöntemi ve hacimleri farklı olduğu gibi nahiv ilminin istilahî yönden tanımı hakkında da farklı görüşler ortaya çıkmış ve çeşitli "nahiv" tanımları yapılmıştır. İbn Cinnî, nahiv ilmini (ö.392/1002) *"Nahiv, tesniye, cemi, taksir, tasgir, izafet, neseb, terkip gibi i'raba yönelik konularda Arap sözünün aslına uygun kullanmaktır. Bu ilimle Arap olmayanların fesahatte Arapların düzeyine erişmeleri sağlamakta ve her ne kadar onlardan olmasalar da onlar gibi konuşmalarını sağlayan ilimdir."* şeklinde tarif etmiştir.[236] Seyyid Şerif el-Cürcânî, (ö.816/1413) de *"Arapça cümlelerin i'râb binâ ve benzeri hususlardaki durumlarını beyan eden ilimdir." Kendisiyle cümlelerdeki doğru ve yanlış kullanımların bilindiği ilimdir." "İ'lâl yönünden cümlelerin durumlarının bilindiği ilimdir."* şeklinde nahiv ilmini üç farklı tarifle tanımlamıştır.[237] İlim adamlarının nahiv ilminin kapsamına

[232] Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", **DİA,** İstanbul 2001, c. 24, s. 153-154.
[233] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 162-163.
[234] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 162-163.
[235] Detaylı bir bilgi için bkz: İbn Ebi'r-Ricâl, ***Matla'u'l-budûr ve mecma'u'l-buhûr,*** c. 1, s. 255-256.
[236] İbn Cinnî Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsılî, ***el-Hasâis***, thk: Muhammed 'Alî Neccâr, el-Mektebetu'l-'ilmiyye, b.y. ts., c. 1, s. 35.
[237] es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî 'Alî b. Muhammed b. 'Alî, ***Kitâbu't-ta'rîfât***, Daru'r-reyyân li't-turâs, thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut ts., s. 308.

dair görüşleri onların nahiv ilmine yönelik tanımlarını da etkilemiştir. Çünkü bazı nahivciler nahvi lügat, nahiv, sarf, meânî, beyan, hat, aruz, inşâ, hitabet, risâle ve târih gibi çeşitli ilimlerden müteşekkil "ilmu'l-Arabiyye"nin bir parçası saymış bazıları da ilmu'l-Arabiyye ile eş anlamlı olarak kabul etmişlerdir.[238] Haydere el-Yemenî, kitapta nahiv ilminin tanımını yapmamıştır. Kitapta sarf, nahiv ve şiire dair konuları işlenmektedir. Bunlar da ilmu'l-Arabiyye'nin içerdiği alt dalların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Buna göre müellifin nahiv ilmini ilmu'l-Arabiyye kavramına denk gelecek şekilde kullandığı anlaşılmaktadır.

2.1.2.Konu Planını Soru Tarzında Ortaya Koyma

Eğitimciler, eğitim-öğretimde muhatabın durumuna göre bazı metotları tavsiye etmektedirler. Bu metotlardan bazıları takrir, soru-cevap, grupla tartışma, telkin, teşvik ve yaşayarak öğretme metotlarıdır.[239] Haydere el-Yemenî *Keşfu'l-muşkil*'de konu planını soru tarzında ortaya koymuştur. Müellif, mukaddimede kullandığı bu metot hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Yazar, her bölümün girişine bir kısım sorularla başladığını bu soruların cevaplanmasıyla da o bölümün bittiğini belirtmiştir. Genelde bu sorulardan birincisinin o bâbın özünü teşkil edecek şekilde olmasına özen gösterdiğini ifade etmiştir. Bunu da akis "döndürme"[240] ve "o böyleyse bu böyledir" şeklinde genel bir kaidenin oluşabilmesi adına yaptığını belirtmiştir. Örneğin "Kelâm nedir?" şeklinde bir soru sorulduğunda "Anlamlı sözlerden ibarettir." şeklinde cevap verileceğini söyleyerek bunun doğru bir cevap olacağını belirtmiştir. Çünkü "Her kelâm anlamlı sözlerden ibarettir." ve onun döndürmesi olan "Her anlamlı söz kelâmdır." denildiğinde herhangi bir kural dışılık bulunmadığını dile getirmiştir.[241]

Haydere el-Yemenî, "lâ en-nâfiye" bâbında konuya وَفِيهِ ثَلاثَةُ اَسْئِلَةٍ كَمْ مَوَاضِعُهَا؟ وَمَا عَمَلُهَا؟ وَمَا اَحْكَامُهَا؟ şeklinde bazı sorular sorarak başlamıştır. Konunun önemine göre bu soruların sayısı da değişmektedir. Sorular bölümü bazen üç, dört veya beş sorudan oluşabilmektedir. Müellif, yukarıda da görüldüğü şekilde üç soru ile bu konuya giriş

[238] Emil Bedî' Ya'kûb-Âsî Michel, ***el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-luga ve'l-edeb***, Beyrut 1987, c. 3, s. 1238.
[239] Ferhat Ensar, "Türkçe Eğitiminde Bir Öğretim Yönteminin Geliştirilmesine Kaynaklık Etmesi Bakımından Soru", **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi-XIII**, s. 268-285.
[240] Bir önermedeki konuyla yüklemin yerlerini değiştirerek yeni bir önerme elde etme.
[241] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 163.

yapmıştır. Müellif, burada ele aldığı konunun en önemli gördüğü "*Lâ kaç konumda kullanılır?"* sorusunu en öne alarak açıklamıştır. Daha sonra o bâbın bütün konuları müellifin sorduğu bu sorularla alakalı olarak devam etmiştir. Bu bâbın son sorusu olan *"Gramatik etkileri nelerdir?"* sorusunun cevaplarıyla da bu bâbı bitirmiştir. [242]

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'in mukaddimesinde *"Her bâba bazı sorularla başladım."* ifadelerini kullanmış olsa da bazı bâblara soru sormadan başlamıştır. Örneğin "Kâne gibi âmil olan altı fiil" bâbında *"Bunlar "kâde", "'asâ", "ehaze", "keribe", "ce'ale" ve "tefika"dır."* şeklinde hiçbir soru sormadan konuya giriş yapmıştır.[243]

Müellifin *Kesfu'l-muşkil*'de uyguladığı "konuya başlarken konu planını soru tarzında ortaya koyma" yöntemini kadim gramerciler eserlerinde kullanmamıştır. Bu kitapların genelinde ilk olarak ele alınan kavramın tanımıyla konuya giriş yapıldığı görülmektedir. Örneğin Sîbeveyhi *el-Kitâb*'da "kelime" konusuna *"Kelime isim, fiil ve isim ve fiil dışında bir anlama delalet eden harften ibarettir."* şeklindeki ifadelerle başlamaktadır.[244] ez-Zemahşerî (ö.538/1144) *el-Mufassal* adlı kitabında "mef'ûl-ı mutlak" konusu ele alırken onu *"Mef'ûl-ı mutlak mastardır."* şeklinde tanımlayarak konuya giriş yapmıştır. Daha sonra mef'ûl-ı mutlak denilmesinin sebebini, Sîbeveyhi'nin bunu nasıl adlandırdığı, kısımları gibi konularla konuyu açıklamaktadır.[245] İbn Hişâm ise (ö.577/1188) *Şerhu şuzûri'z-zeheb* adlı serinde "kelime" konusunu açıklarken kelimeyi "*Kelime bir anlam için konulmuş mufred lafızdır.*" şeklinde tarif ettikten sonra kelimenin sözlük anlamlarını vererek konuyu ele almıştır.[246]

Haydere el-Yemenî, eserde bir konuyu açıklarken o konu hakkında sorulması muhtemel olan bazı soruları da sorup bunları cevaplamıştır. Bu şekilde ele aldığı konuya dair zihinlerde soru işareti bırakmak istememiştir. Örneğin ﻻ bâbında bir

---

[242] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 362-369.
[243] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 336.
[244] Sîbeveyhi Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, ***el-Kitâb***, thk: Abduselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, b.y, ts., c. 1, s. 12.
[245] ez-Zemahşerî Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** Daru 'Ummân, Ürdün 2004, s. 57.
[246] İbn Hişâm Ebû Muhammed b. Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** Daru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001, s. 10.

ismin لا'nın ismi olabilmesi için وَلاَ بَابَ مَسْجِدٍ اَحْسَنُ مِنْ هذَا الْبَابِ örneğinde olduğu gibi nekre bir isim olup yine nekre bir isme izâfe edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra لا'nın bu nekrede âmil olabilmesi için dört şartın oluşması gerektiğini söyleyerek bunları Nefyin genel olması, nekrenin müfred olması, lâ ile bu isim arasına başka bir kelimenin girmemesi ve nekreye başka bir âmilin etki etmemesi şeklinde sıralamıştır. Bunları aktardıktan sonra birisinin لَا هَيْثَمَ اَللَّيْلَةَ فِي الْمَطِيِّ *"Gecenin bu yolculuğunda Haysem gibisi yoktur."* örneğinde olduğu gibi bir cümle getirerek "*Buradaki isim marife olduğu halde lâ onda âmil olmuştur."* deyip itirazda bulunduğunda ona bu gibi cümlelerin لَا مِثْلَ هَيْثَمَ örneğinde olduğu gibi mukadder bir sözcük barındırdıklarını söylemesini istemiştir. Müellif, bu soruları sorarken genelde فَإِنْ قَالَ قَائِلٌ bunları cevaplarken de قِيلَ لَهُ ifadelerini kullanmıştır.[247]

Haydere el-Yemenî'nin kullandığı bu yöntem diğer kadim nahiv kitaplarında da yer almaktadır. Örneğin İbn Hişâm'ın *Şerhu şuzûri'z-zeheb'*inde bu mukadder soru ve cevaplara çokça rastlanmaktadır. İbn Hişâm bu metodu kullanırken genelde sorular için فَإِنْ قُلْتَ cevaplar için de قُلْتُ ifadelerini kullanmıştır.[248] İbn Akîl de *Şerh İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adlı eserinde bu soru ve cevaplara çokça yer vermiştir. İbn Akîl, bu soruları sorarken genelde فَإِنْ قُلْتَ bunları cevaplarken de اَلْجَوَابُ ifadelerini kullanmıştır. [249] Bazı kadim gramer âlimleri ise bu yöntemi tercih etmemişlerdir. ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ında, İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinde es-Suyûtî,'nin el-Behcetu'l-mardiyye'sinde bu mukadder sorulara rastlanmamaktadır.[250]

Haydere el-Yemenî, ele aldığı bir konuyu bitirirken de فَافْهَمْ هذَا "Bunu anla." فَافْهَمْ مَا فَسَّرْتُ لَكَ مِنْ هذَا الْبَابِ فَإِنَّهُ مِنْ عُمَدِ الْعَرَبِيَّةِ تُصِبْ "Bu bâbda sana açıkladığımı anla. Bunlar Arapçanın temelleridir. Bunu yapınca doğruyu bulursun." فَافْهَمْ هذَا فَإِنَّهُ مِنْ لَطِيفِ الْعَرَبِيَّةِ "Bunu anla. Bu Arapçanın inceliklerindendir." فَافْهَمِ الْفَرْقَ بَيْنَهُمَا "Bunların arasındaki farkı anla" فَافْهَمْ هذِهِ الْفَوَائِدَ فَإِنَّها حَسَنَةٌ "Sana anlattıklarımı anla. Bunlar güzeldir." فَافْهَمْ هذَا وَتَدَبَّرْهُ تَجِدْهُ عَجِيبًا "Bunların üzerine düşün ve onları anla. Harika

[247] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 362.
[248] İbn Hişâm, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 170-171.
[249] İbn Akîl Ebû Muhammed Bahâuddîn Abdullâh b. Abdurrâhîm el-Hemedânî, ***Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik***, Dâru'l-fikr, Beyrut 2009, c. 3, s. 95.
[250] Detay bilgiler için bkz: ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** İbnu'l-Hâcib, ***el-Kâfiye;*** es-Suyûtî**,** Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed ***el-Behcetu'l-mardiyye,*** el-Mektebetu'l-Hanefiyye, İstanbul 2005**.**

olduğunu göreceksin." gibi ifadeler kullanarak anlatımını sürekli canlı tutmak istemiştir.

2.1.3.Kavramlara Yaptığı Tarifler

Tarif, sözlükte tanıtma, açıklama ve haber verme anlamlarına gelmektedir.[251] Terim olarak ise bir nesnenin, bir kavram veya kelimenin ne olduğunu açıklayan söz anlamında mantık ve usul terimidir. Ayrıca mantık ilminde "el-kavlu'ş-şârih" ve "muarrif" şeklinde de isimlendirilmiştir.[252] Mantık ilminde tarifin unsurları cins, fasıl, hâssa ve araz olmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır. Bundan dolayı tarif tam tarif, eksik tarif, tam tasvir ve eksik tasvir olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. "Konuşan canlı" örneğinde olduğu gibi bir şeyin yakın cinsi ile yakın faslından oluşan tanımlara tam tarif denilmektedir. "Konuşan cisim" cümleleri gibi bir şeyin uzak cinsi ve yakın faslından oluşan tanımlara eksik tarif denilmektedir. Bir şeyin yakın cinsi ve ayrılmaz özelliğinden oluşan tanımlara "Gülen canlı" örneğinde olduğu gibi tam tasvir denir. "İki ayağı üzerinde yürüyen, geniş tırnaklı, bedeni tüysüz, dik duran ve yapısı gereği gülen" örneğinde olduğu gibi tanımlara eksik tasvir denilmektedir.[253] Haydere el-Yemenî *Keşfu'l-muşkil'*de yaptığı tariflerin geneli "tam tarif" kısmına girmektedir.

Müellif, kelâm, isim, fiil, zamir, harf, i'râb, mubtedâ, haber, mef'ûl-ı mutlak, mef'ûl'ı min eclih, temyîz, istisnâ, te'kîd, neseb, târih, meânî, şiir, sarf ve haber gibi yüzlerce nahiv, sarf, şiir, belagat ilimlerine ait kavramların tanımına yer vermiştir. Müellif, bu tarifleri yaparken çoğu zaman kısa ifadeleri kullanmış, uzatmalardan kaçınmıştır. Yaptığı tarifler ekseriyetle yeterli ve dakiktir. Örneğin kelâmı tarif ederken "*Kelâm, anlamlı sözlerden ibarettir."* şeklinde kısa ve öz bir biçimde tanımlamıştır. İsmi tanımlarken *"İsim, tekil bir anlam ifade eden sözcüklerdir. Bu anlam ister bir birey ister bir cisim için olsun*." şeklinde yalın bir üslup kullanmıştır. Yine harfin tanımında *"Bir zamanla ilişkili olmadan başka bir kelimeye bağlı olarak anlam sağlayan lafızlardır."* şeklindeki ifadelere yer vermiştir. Müellif, bu açık ve anlaşılır söylemini diğer kavramların tarifinde de devam ettirmiştir. Fakat birtakım

[251] İbn Manzûr**, Lisânu'l-Arab,** c. 9, s. 153.
[252] Ömer Türker, "Tarif", **DİA,** İstanbul 2011, c. 40. S. 28.
[253] Mahmûd Hasan el-Magnîsî, **Mugni't-tullâb**, thk. 'İsâm b. Muhazzab es-Subûî, Daru'l- Beyrûtî, Beyrut ts., s. 28-29.

tarifleri çok nadir olmakla beraber kimi âlimlerin yaptığı tariflerle karşılaştırıldığında bazı izahlara muhtaç olduğu görülmektedir. Örneğin temyîzi *"Temyîz, tebyîn ve tefsîr'dir*." ifadeleriyle kapalı bir şekilde tanımlamıştır. ez-Zemahşerî (ö.538/1144) ise temyîzin tanımına *"Temyîz bir cümlede veya kelimede çeşitli ihtimallere yol açan kapalılığın nass ile kaldırılmasıdır."*[254] İfadelerine yer vererek daha yalın bir şekilde bunu açıklamıştır. Müellif, Tenâzu babında tenâzuyu اَلْفِعْلاَنِ اللَذَانِ يُذْكَرُ ممَعَهُمَا مَعْمُولٌ وَاحِدٌ فَيَبْتَدِرَانِهِ *"Bir tek mamûlun getilirerek iki fiilin onda âmil olma durumudur."* şeklinde konunun tamamını kapsamayacak bir biçimde tanımlarken İbn Hişâm ise bunu "*Önce gelen iki veya daha fazla âmilin sonra gelen bir veya daha fazla mamûlde âmil olma durumudur*." şeklinde daha kapsayıcı bir tarzda tanımlamıştır.[255]

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'de bir bâba başlarken sorduğu sorulardan sonra genelde ele aldığı konuyu tanımlamayla başlamaktadır. Fakat işlediği bütün kavramları tanımlamamıştır. Örneğin "cezm" ve "şart" bâblarında bu kavramların tanımını yapmamıştır. Cezm konusunu işlerken "*Cezm edatları kaç tanedir? Bunlar beştir."* şeklinde konuya giriş yapmıştır.[256] Aynı şekilde şart konusunu ele alırken "*Şartın edatları kaç tanedir? Bunlar on üçtür*." cümleleriyle konuya başlamıştır. Terim anlamlarını vermediği bu kavramlardan bazılarının lügat manasını vermiştir. Örneğin yine cezm konusunda "*Cezm lügatte kesme anlamındadır*" şeklinde sözcük anlamını vermiştir.[257] Müellif, tanımlama yaparken çoğu zaman kendi cümlelerini kullanmıştır. Bazen de başka nahiv âlimlerinin yaptığı tanımı aktarmakla yetinmiştir. Örneğin hâl konusuna "*Tâhir b. Ahmed'in dediği gibi hâl fâil ve mef'ûl-ı bih'in durumudur"* diyerek "hâl"in tarifinde başka bir âlimden alıntı yapmıştır.[258]

2.1.4.Etimolojik Tahlil

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'de kelâm, isim, fiil, harf, i'râb, binâ, nasb, feth, cer, cezm gibi birçok kavramın etimolojik tahlilini yapmıştır. Müellif tarafından yapılan bu tahliller kitabın en özgün yanlarından birini oluşturmaktadır.[259]

---

[254] ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** s. 83.
[255] İbn Hişâm en-Nahvî, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 217.
[256] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 597.
[257] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 592.
[258] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 471.
[259] Kâtip Çelebi, ***Keşfu'z-zunûn***, c. 1, s. 101-102.

Nahiv kitapların ekseriyetinde ele alınan kavramların etimolojik tahliline ya yer verilmemiş veya sınırlı sayıda kavramın tahlili yapılmıştır. Verilen tahlillerde de genelde detaya girilmemiştir. Örneğin Halîl b. Ahmed (ö.179/791) *el-Cumel fi'n-nahv adlı* eserinde ele aldığı kavramların etimolojik tahlilini yapmamıştır.[260] İbn Hâcib de *el-Kâfiye*'sinde bu tahlilleri yapmamıştır.[261] ez-Zemahşerî, (ö.538/1144) el-*Mufassal*'ında nadiren işlediği kavramların etimolojik tahlilini yapmıştır. Örneğin "zurûf" konusunda قَبْلُ, بَعْدُ, فَوْقَ ve تَحْتَ gibi zarfları "el-gâyât" şeklinde adlandırdıktan sonra el-gâyât denilmesinin gerekçesini de açıklamıştır.[262] İbn Hişâm da az da olsa açıkladığı bazı kavramların analizini yapmıştır. Örneğin "zamir" konusunda buna zamir denilmesinin sebebini belirtmiştir. Buna göre bunun saklama anlamına gelen "idmâr" kökünden veya zayıflık anlamına gelen "dumûr" kökünden türediği için bu adla adlandırıldığını belirtmiştir.[263]

Müellif ise bunu bir yöntem olarak لِمَ سُمِّيَ حَرْفًا,لِمَ سُمِّيَ فِعْلاً ,لِمَ سُمِّيَ كَلاَمًا ifadeleriyle kitabın geneline yaymış ve zikredilen kitaplardan farklı olarak biraz daha detaya girmiştir. Haydere el-Yemenî, kelâm bâbında bu kavrama kelâm denilmesinin sebebini وَسُمِّيَ كَلاَمًا لِإِلْتِئَاطِهِ بِالْقُلُوبِ " *konuşma/söz kalplere/gönüllere etki ettiği için kelâm şeklinde adlandırılmıştır.*" ve فَكَأَنَّهُ يَكْلِمُهَا بِمَعْنَاهُ "*sözün anlamıyla kalpleri/gönülleri yaraladığı kabul edilmiştir*." cümleleriyle açıklamaktadır. Müellif, burada bu sözcüğün ilk anlamı/en eski kullanımı olan كَلِمَ, يَكْلِمُ كَلْمًا "yaraladı, yaralar, yaralamak" manasını temel alarak bu adlandırmayı yapmıştır. Daha sonra bu iddiasını desteklemek için Nisâ sûresinin 164. ayetinden bir ifade olan وَكَلَّمَ اللهُ مُوسَى تَكْلِيمًا cümlesini şahit olarak göstermiştir. Bazı müfessirlerin bu ayeti "*Allah gerçekten Musa'nın kalbine/gönlüne hikmetle etki etti."*[264] şeklinde tefsir ettiğini söylemiştir.[265] Müellif, "harf" bâbında bu kavrama harf denilmesinin sebebini ise وَسُمِّيَ حَرْفًا لِضَعْفِهِ "*zayıf olduğu için bu kavrama harf denildi"* şeklinde açıklamıştır. Daha sonra harfin iki sebepten dolayı zayıf olduğunu söylemiştir. Birinci sebep için harfler için konulan manaların bir anlam ifade etmesi için isim ve fiillere muhtaç olma durumlarını

[260] Detay bilgiler için bkz: Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, ***el-Cumel fi'n-nahv,*** thk: Fahruddîn Kubâve, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1985.
[261] Detay bilgiler için bkz: İbn Hâcib Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebû Bekr b. Yûnus, ***el-Kâfiye,*** thk: Sâlih 'Abdulazîm, Mektebetu'l-edeb, Kâhire ts.
[262] ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** s. 105-106.
[263] İbn Hişâm en-Nahvî, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 75-76.
[264] Nisâ 4/164.
[265] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 166.

göstermiştir. [266] Bu kavram bu yönüyle "harf"e (taraf/yan) benzetilmiştir. Taraf/yan'ın da ana gövdenin bir parçası olduğunu için zayıf olduğunu söylemiştir. Müellif burada harfin yine ilk anlamı/en eski kullanımı olan "harf" (taraf/yan) anlamını esas alarak bu isimlendirmeyi yapmıştır. İkincisi için de tek başına bir harften tam/anlamlı cümle oluşmamasını gerekçe göstermiştir. Bu durumda da bu kavramın zora ve yüke gelemeyen "harf" adındaki bir deveye benzetildiğini söylemiştir. Buna şahit olarak da Tarafe b. Abd'in (ö.564) şu şiirini göstermiştir:[267]

وَحَرْفٌ كَأَلْوَاحِ الْإِرَانِ نَسَأْتُهَا عَلَى لَاحِبٍ كَأَنَّهُ ظَهْرُ بُرْدُجٍ

Harf, tıpkı tabut tahtaları gibidir. Kalın bir elbiseye benzeyen dümdüz yolda onu kamçılamak zorunda kalıyorum."[268]

Müellif, eserde ayrıca Arapların bir şeyi adlandırırken takındıkları tutum ve izledikleri yol hakkında da bazı bilgilere yer vermiştir. Örneğin "cer" terimine cer denilmesinin sebebini açıklarken Arapların bir şeyi o şeyin kendi eylem ve sıfatıyla adlandırıldığı gibi içinde bulunduğu zaman ve mekân gibi durumlarla da adlandırdığını belirtmiştir. Müellif, bir şeyin kendi eylemi ile adlandırılmasına örnek olarak şahide عَدْلٌ "adl" denilmesini gösterdikten sonra adil olanın şahit değil şahidin eylemi olduğunu belirtmiştir. Bir şeyin kendi sıfatı ile adlandırılmasına Allah'a da عَدْلٌ "adl" denilmesini şahit olarak getirmiş adil Allah'ın ismi değil Allah'ın sıfatı olduğunu ifade etmiştir. Bir şeyin içinde bulunduğu mekân ile isimlendirilmesine örnek olarak dışkıya غَائِطٌ denilmesini göstererek gâitin dışkı değil alçak/basık yer anlamında olduğunu dile getirmiştir. Bir şeyin içinde bulunduğu zaman ve mekân ile adlandırılmasına örnek olarak da geceye نَائِمٌ "uyuyan/uyku" gündüze de بَطَالٌ "dinlence" denilmesini gösterip uyuyanın/uykunun gece, dinlencenin de gündüz olmadığı uyuyanın/uykunun gecede dinlencenin de gündüzde oluştuğunu söylemiştir.[269]

[266] Örneğin "kad"ın "tevekku'", "tahkîk" ve "taklîl" gibi anlamları vardır. "kad"ın bu anlamı katması için bir fiille kullanılması gerekmektedir. Aynı şekilde "fî" içinde anlamında kullanılmaktadır. Fakat bu anlamı katması içinbir isimle kullanılması gerekmektedir.
[267] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 209-210.
[268] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 209-210.
[269]Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 552-553.

2.1.5.Ekol Ve Şahıs Görüşlerini Karşılaştırma

Arap gramerinde Basra, Kûfe, Bağdat, Mısır ve Endülüs ekolleri olmak üzere beş ekol oluşmuştur. Ancak nahiv ilmi daha çok Basra ve Kûfe dil ekolleri denilen iki ana ekol tarafından temsil edilmiş, böylece nahiv kaideleri Basra ve Kûfe dil ekollerinin önde gelen dil bilginleri tarafından tespit edilmiş nahiv ilmi olgunlaşmıştır. Bağdat dil ekolü mensupları daha çok Basra ve Kûfe dil ekollerinin görüşleri arasında tercihte bulunmuş, Mısır ve Endülüs dil ekolleri mensupları ise önceden telif edilen eserlere şerh ve haşiye yazarak nahiv ilminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.[270]

Birçok kadim nahiv âlimi de eserlerinde ele aldıkları konuları açıklarken bu konu hakkında bu ekollerin farklı görüşleri varsa bunları karşılaştırmışlardır. Bu karşılaştırmalar genelde Kûfe ve Basra dil ekolleri arasında yapılmıştır. ez-Zemahşerî "tenâzu" bâbında ضَرَبْتُ ضَرَبَنِي زَيْدٌ gibi cümlelerde bulunan iki fiilden hangisinin bu cümlede bulunan isimde âmil olduğu hakkındaki görüşleri aktarmıştır. Kûfelilerin isme yakın olan fiili, Basralıların ise ilk önce gelen fiili âmil yaptıklarını belirterek bu iki ekolün bu konu hakkındaki görüşlerini karşılaştırmıştır. Bunu yaparken de اِلَـهِ ذَهَبَ الْبَصْرِيّونَ ve وَعَلَـهِ الْكُفِيُّونَ şeklindeki ifadeleri kullanmıştır.[271] İbn Hişâm "i'râb" bâbında "i'râb"ı *"i'râb, bir âmilden dolayı mu'reb isim ve muzâri fiilin sonunda oluşan açık veya takdirî değişimdir*." şeklinde tarif ettikten sonra tarifte kullandığı ifadeleri sırasıyla ele alıp bunları analiz etmiştir. *"kelimenin sonunda oluşan*" ifadesine geldiğinde mukadder bir soru ile ilk intibada bu kurala aykırı gibi görünen هذَا امْرُؤٌ وَابْنُمٌ رَأَيتُ امْرَأً وَابْنَمًا مَرَرْتُ بِامْرِئٍ وَابْنِمٍ bu örnekleri getirmiştir. "İ'râb"ın burada hem kelimenin sonunda hem de sondan bir önceki harfte değişmiş olduğunu belirtmiştir. İbn Hişâm buna cevap verirken bu durumun Kûfelilere göre sadece bu iki "امْرُؤٌ وَابْنُمٌ" lafza özel bir durum, Basralılara göre ise son harekenin i'râb sondan önceki harekenin de ona i'râb'da tabi olan şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu gerekçelerle i'râba yaptığı tarifin doğru olduğunu ifade edip bu iki ekolün bu konu hakkındaki görüşlerini sıralamıştır. Bu görüşleri aktarırken de فَقَالَ, اِخْتَلَفَ اَهْلُ الْبَلَدَيْنِ

[270] Mahfuz Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, c. 6, s. 204-235.
[271] ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** s 45.

قَالَ الْكُوفِيُّونَ, الْبَصْرِيُّونَ şeklindeki ifadelere yer vermiştir.[272] İbn Hâcib (ö.646/1249) el-*Kâfiye*'de "tenazu" konusunu işlerken ضَرَبْتُ وَاَكْرَمْتُ زَيْدًا gibi cümlelerde âmil olan fiili açıklarken bu konu hakkında Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini açıklayarak bunları karşılaştırmıştır. Bunu yaparken اِخْتَارَ الْبَصْرِيُّون ve قَالَ الْكُفِيُّونَ şeklindeki ifadeleri kullanmıştır.[273]

Haydere el-Yemenî de *Keşfu'l-muşkil*'de bir konuyu açıklarken birçok yerde Arap dil ekollerinin bu konu hakkındaki görüşlerini aktarıp bunları karşılaştırmıştır. Müellif de aynı şekilde nahiv konuları hakkındaki ihtilafları aktarırken Bağdat, Mısır ve Endülüs ekollerinden bahsetmemiştir. Kitapta sadece Basra ve Kûfe ekollerinin ele alınan konular hakkındaki görüşleri karşılaştırılmıştır. Bu ekollerin görüşlerini aktarırken وَاَهْلُ الْكُوفَةِ ve عِنْدَ الْبَصْرَةِ, عِنْدَ الْكُوفِيِّينَ, عِنْدَ الْبَصْرِيِّين şeklinde ifadeler kullanmıştır. Müellif, isim bâbında ismin hangi mastardan türediği konusunu ele alırken Basralılara göre isim yükseklik anlamında olan "اَلسُّمُوُّ", Kûfelilere göre ise alamet manasına gelen "اَلسِّمَةُ" kelimesinden türediğini belirterek Basra ve Kûfe ekollerinin bu konu hakkındaki görüşlerini karşılaştırmıştır.[274]

Bazen konu hakkında bulunan görüşler şahıslar düzeyinde mukayese edilmiştir. ez-Zemahşerî "mubtedâ" bâbında كُلُّ رَجُلٍ فِي الدَّارِ فَلَهُ دِرْهَمٌ gibi mubtedânın şart anlamı taşıdığı cümlelerde bu mubtedânın haberinin "fâ" harfi ile geleceğini belirtmiştir. Daha sonra Ahfeş ve *el-Kitâb*'ın sahibi arasında bu konu hakkında ihtilaf bulunduğunu belirterek bu konu hakkında bulunan görüşleri şahıslar düzeyinde karşılaştırmıştır.[275] İbn Hişâm "gayr-ı munsarıf" babında قَدْ lafzının dört anlamda kullanıldığını söylemiştir. Bunlardan birinin de "kad"ın "tevekku'" anlamında olduğunu ifade etmiştir. "kad" harfinin "tevekku'" anlamı katması için de mâzi fiil ile birlikte kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra Sîbeveyhi'ye göre قَدْ فَعَلَ gibi ifadelerin sorulan bir sorunun cevabı el-Halîl'e göre ise beklenilen bir durumun cevabı olduğunu belirterek şahıslar düzeyinde bu konu hakkındaki görüşleri karşılaştırmıştır.[276] İbn Hâcib, "munâdâ bâbında" يَا زَيْدُ الْعَاقِلُ örneğinde olduğu gibi "munâda"ya sıfat olan kelimelerin i'râbı hakkında ihtilaf bulunduğunu el-Halîl'e

[272] İbn Hişâm en-Nahvî, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 23.
[273] İbn Hâcib ***el-Kâfiye***, 14
[274] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 172.
[275] ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** s. 51.
[276] İbn Hişâm en-Nahvî, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 51.

göre murfu Ebû Amr'a göre ise mansub olduğunu belirterek bu konuyu şahıslar düzeyinde sıralamıştır.[277] Haydere el-Yemenî de eserde şahıslar düzeyinde konular hakkında bulunan görüşleri karşılaştırmıştır. Müellif, "harf bâbında" harflerin alametlerini sayarken bunlardan "خَاشَ" ve "خَلاَ" konusunu da ele almıştır. el-Muberred'in خَاشَ ve خَلاَ lafızlarını fiil Sîbeveyhi ise harf olarak kabul ettiklerini belirterek bu konu hakkında bulunan görüşleri şahıslar düzeyinde mukayese etmiştir. Bunu yaparken de يَعْتَقِدُ الْمُبَرِّدُ ve يَعْتَقِدُ سِيبَوَيْهِ şeklindeki ifadelere yer vermiştir.[278]

Bazen de isim verilmeden bu karşılaştırmalar yapılmıştır. ez-Zemahşerî "mef'ûl-ı meah" babında مَا اَنْتَ وَعَبْدُ اللهِ gibi cümlelerde "vâv" harfinden sonra gelen isimlerin merfu olduğunu belirtikten sonra Sîbeveyhi gibi bazı âlimlere göre bunların mukadder bir كُنْتُ lafzı ile mansub olduğunu söylemiştir. Daha sonra bu kuralın bazı âlimlere göre kiyâsî bazılarına göre ise semai olduğunu söyleyerek isim vermeden bu konu hakkındaki görüşleri sıralamıştır. Bunu yaparken de عِنْدَ بَعْضِهِمْ ve عِنْدَ الآخَرِينَ şeklinde ifadelere yer vermiştir.[279] İbn Hişâm "cemi muzekker salim gibi cem edilen isimler" bâbında "cemi muzekker salim"in şartlarını taşımadığı halde عَالَمُونَ, أُولُو, سِنُونَ gibi lafızların "cemi muzekker salim" gibi cem edildiklerini söyleyerek bunları açıklamıştır. Bu lafızlardan biri olan عِضَةٍ, عِضِينَ lafzına örnek olarak اَلَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ ayetini şahit olarak göstermiştir. عِضِينَ lafzının buradaجَعَلُوا fiilinin ikinci mef'ûlü olup yâ harfi ile mansub olduğunu belirtmiştir. Daha sonra isim vermeden bazılarına göre عِضَةٍ lafzının aslı aza/parça anlamında olan عُضْوٌ, bazılarına göre ise iftira anlamında olan عَضْهَةٌ şeklinde olduğunu söyleyerek bu lafız hakkındaki görüşleri sıralamıştır. Bunları aktarırken de genelde فَفِيهَا اَوْجُهٌ şeklinde ifadeler kullanmıştır.[280] İbn Hâcib "gayr-ı munsarıf" bâbında bir ismin gayr-ı munsarıf olma nedenlerini açıklamıştır. Bu nedenlerden birinin de فَوَاعِلَ veznindeki "cemi"ler olduğunu ifade etmiştir. Buna şahit olarak سَراوِيلَ lafzının da aralarında bulunduğu birkaç kelimeyi göstermiştir. Daha sonra bazı âlimlere göre سَراوِيلَ kelimesinin yabancı bazılarına göre ise Arapça bir söz olduğunu söylemiştir. Bunu aktarırken de قِيلَ ve قَدْ قِيلَ gibi ifadeler kullanmıştır. [281] Müellif de isim vermeden bu

[277] İbnu'l-Hâcib, ***el-Kâfiye,*** s. 19
[278] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 211.
[279] ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** s52.
[280] İbn Hişâm, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 38.
[281] İbnu'l-Hâcib, ***el-Kâfiye,*** s. 13.

karşılaştırmaları yapmıştır. Örneğin şart bâbında şart edatlarının harfler, zarflar ve zarf olmayan isimler olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmiştir. Harf olan şart edatlarının اِنْ, مَهْمَا ve اَمّا olmak üzere üç tane olduğunu söylemiştir. Daha sonra "مَهْمَا"nın harf olup olmadığı hakkında bazı âlimler arasında ihtilaf bulunduğunu belirterek isim vermeden bu konu hakkında bulunan görüşleri karşılaştırmıştır. Bunu yaparken de مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ şeklindeki ifadeleri kullanmıştır.[282]

2.1.6.Bazı Görüşleri Belirtip Kendi Görüşünü Ortaya Koyması

Kadim gramer eserlerinin genelinde ele alınan konular açıklanırken şayet o konu hakkında nahiv âlimlerinin farklı görüşleri varsa bu görüşler de sıralanmaktadır. Eser sahibi naklettiği bu görüşler arasında bazen kendisine en yakın görüşü, en zayıf olanı veya en sağlam olanını da açıklamaktadır. ez-Zemahşerî "harfu't-talîl" bâbında "neden" anlamının karşılığı olan كَيْمَهْ'yi ele almıştır. Bu lafızda bulunan "mâ-ı istifhâmiyye"nin i'râbının Kûfelilere göre mecrur Basralılara göre ise mansub olduğunu aktardıktan sonra Basra ehlinin görüşü için "*bu görüşü doğruluktan uzak bir görüş olarak görmüyorum*" diyerek bu konu hakkında kendisine yakın olan görüşü aktarmıştır. Bunu aktarırken de وَمَا اَرَى هذَا بَعِيدًا عَنِ الصَّوَابِ ifadesini kullanmıştır.[283] İbnu'l-Hâcib, "hurûf-ı muşebbehe" bâbında bu harfleri sıraladıktan sonra bu harflerden اَنَّ'nin ilgâ edilip fiillerle birlikte kullanılıp kullanılmaması hakkında değişik görüşlerin olduğunu belirtmiştir. Daha sonra doğru görüşe göre اَنَّ'nin ilgâ edilip fiillerle birlikte kullanıldığını belirtmiştir. Bu şekilde bu konu hakkında kendisine daha yakın olan görüşü de açıklamıştır. Bunu aktarırken اَلْأَصَحُّ ifadesini kullanmıştır. İbnu'l-Hâcib, "mef'ûl-ı meah" bâbında "mansubât"ların on beş kısma ayrıldığını ifade etmiştir. "Mansubât"ların kısımlarından olan "mefûlât"ların ise bunların arasında asıl konumunda olduğu belirtmiştir. el-Fârisî'nin "mefûlât" konusunu işlerken me'fûl-ı bih, ez-Zemahşerî ve ibnu'l-Hâcib'in ise mef'ûl-ı mutlak ile başladığını belirtmiştir. Daha sonra el-Farisî'nin yaptığı gibi kendisinin de me'fûl-ı bih ile başladığını söylemiştir. İbn Hişâm burada konuyu işlemedeki sıralamalardan hangisinin kendisine daha yakın olduğunu açıklamıştır.[284] İbn Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*'de Sîbeveyhi'nin مَعَ lafzının مَعْ

[282]Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 600.
[283] ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** s. 330-331.
[284] İbn Hişâm, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 116.

şeklinde sakin olarak okunamayacağını iddia ettiğini söyledikten sonra bunun böyle olmadığı bilakis çok güzel bir kullanım olduğunu belirterek bu konuda kendi görüşünü açıklamıştır.[285]

Haydere el-Yemenî de *Keşfu'l-muşkil*'de ele aldığı bir konuyu açıklarken şayet o konu hakkında nahiv âlimlerinin farklı görüşleri varsa bu görüşleri de sıralamıştır. Müellif, gramercilerden naklettiği bu farklı görüşler arasında bazen kendisine en yakın görüşü aktarmıştır. Bu görüşler hakkında yorum yaparken ya da kendi görüşünü belirtirken وَهُوَ قَوْلٌ حَسَنٌ "bu güzel bir görüştür." اَلصَّحِيحُ اَنَّهَا "en doğru görüş bunun" وَهُوَ اَضْعَفُ الْأَوْجُهِ "görüşler arasında en dayanıksız budur" وَالْاَجْوَدُ عِنْدِي "bana göre en güzeli" لِأَنَّهُ لَايَحْسُنُ "çünkü bu güzel değildir" اَلْمَذْهَبُ الصَّحِيحُ عِنْدِي "bana göre en doğru görüş" وَهُوَ ضَعِيفٌ "bu zayıf bir görüştür" şeklindeki ifadeleri kullanmıştır. Müellif, "temyîz" bâbında temyîz'in beş şeyden sonra geldiğini belirterek bunları açıklamıştır. Bunlardan birinin de عِنْدِي عِشْرُونَ رَجُلًا cümlesindeki عِشْرُونَ gibi lafızlarda bulunan اَلنُّونُ olduğunu söylemiştir. Buna örnek olarak şu şiiri göstermiştir:[286]

اَلنَّازِلِينَ بِكُلِّ مُعْتَرَكٍ وَالطَّيِّبُونَ مَعَاقِدَ الْأُزُرِ

"Onlar bütün savaşlara katılmaktadırlar. Peştamallarının düğümleri de temizdir." Bazı âlimlere göre şiirde geçen مَعَاقِدَ sözcüğünün temyîz konumunda olduğunu söylemiştir. Daha sonra *"Bana göre مَعَاقِدَ burada zarf yerine geçtiği için mansubtur."* diyerek kendi görüşünü ortaya koymuştur.[287] Müellif, "sıfat-ı muşebbehe" bâbında sıfat-ı muşebbehe'nin mümkün olmayan kullanımlarını açıklamıştır. Buna göre "sıfat-ı muşebbehe"nin اَفْضَلُ مِنْ زَيْدٍ cümlesinde olduğu gibi اَفْعَلُ vezninde geldiği durumlarda ism-i fâille arasındaki benzerliğin zayıflayacağını belirtmiştir. Onun için çoğu nahiv âlimi bu durumdaki "sıfat-ı muşebbehe"nin âmil olmayacağını söylemiştir. Daha sonra *"En yakın görüş "sıfat-ı muşebbehe"nin âmil olduğudur."* şeklindeki ifadelerle konu hakkında kendi görüşünü de belirtmiştir.[288]

[285] İbn Akîl, ***Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik***, c. 2, s. 32.
[286] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 489.
[287] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 489.
[288] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 429.

2.1.7.Mantık Kavram ve Delillerinden Yararlanması

Bazı nahiv âlimleri eserlerinde ele aldıkları konuları açıklamak için mantık ilminin kavram ve delilerinden yararlanmışlardır. Muhammed b. Abdurrahim el-Ömerî el-Meylânî (ö.811/1408) *Şerhu'l-mugnî* adlı eserinde nahiv kavramlarının tanımını yaparken mantıktan yararlanmıştır. el-Meylânî "atf-ı beyân" bâbında جَائَنِي اَخُوكَ زَيْدٌ "*Kardeşin Zeyd yanıma geldi*" örneğini vererek "atf-ı beyân"ı *"Cümledeki isimden hemen sonra onun en meşhur ismini getirmektir*." şeklinde tanımlamıştır. Daha sonra tanımda geçen ifadeleri tahlil etmiştir. el-Meylânî, "*cümledeki isimden hemen sonra"* denildiğinde atf-ı beyânla birlikte bedel, sıfat, te'kîd gibi diğer "tavâbi"ninde bu tanımın içine girdiğini "*en meşhur ismi"* denildiğinde ise atf-ı beyân dışında diğer "tevâbi"nin çıktığını söyleyerek "hadd"ın bölümleri olan cins ve fasla işaret etmiştir. Bazı âlimler de bunları tercih etmemişlerdir. *el-Mufassal, el-Kâfiye, Şerhu şuzûri'z-zeheb, el-Behcetu'l-mardiyye* gibi gramer eserlerinde bu kavramlar kullanılmamıştır. Haydere el-Yemenî, ise *Keşfu'l-muşkil'*de ele aldığı konuları açıklarken اَلْحَدُّ, "tanım" اَلرَّسْمُ "tasvir" ve اَلْعَكْسُ "döndürme" gibi mantık ilminin kavram ve delillerinden yararlanmıştır.

Müellif, "kelâm" bâbında kelâm'ın kısımları olan isim, fiil ve harflerden her biri için bir tanım "اَلْحَدُّ" ve tasvirin "اَلرَّسْمُ" olduğunu belirtmiştir. Tanımın hakikat, tasvirin ise belirti olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra tanım ile tasvir arasında bulunan farkları aktarmıştır. Tanımda "o öyleyse bu böyledir." kuralının geçerli olması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü tanımın hakikat anlamında olduğu, hakikatin şartı da "Efradını cami ağyarını mani" olması gerektiğini belirtmiştir. Tasvirde ise "o öyleyse bu böyledir" kuralının geçerli olmadığını dile getirmiştir. Çünkü tasvirin belirti anlamında olduğunu, belirtinin de sadece bir şeyin bir yönüne işaret ettiğini ifade etmiştir.[289] Mantık ilmi, *"Kurallara uyulduğunda zihni hataya düşmekten koruyan ilim*" şeklinde tanımlanmıştır. Mantık ilmi alanın âlimleri tarafından tasavvurât ve tasdîkât şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Tasavvurât ve tasdîkât kavramlarının her birinin de ilkeleri ve amaçları bulunmaktadır. Tasavvurâtın ilkeleri اَلْجِنْسُ "cins" اَلنَّوْعُ "tür" اَلْفَصْلُ "ayrım" اَلْخَاصَّةُ "özellik" ve اَلْعَرَضِيُّ "arazî" olmak üzere beş kavramdan oluşmaktadır. Tasavvurâtın bu ilkelerine اَلْكُلِّيَاتُ الْخَمْسُ "Beş tümel"

[289] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 169.

denilmektedir. Tasavvurâtın amacı ise اَلْقَوْلُ الشَّارِحُ "Açıklayıcı söz" şeklindedir. Açıklayıcı söz de tam tanım, eksik tanım, tam tasvir ve eksik tasvir şeklinde dört kısma ayrılmıştır.[290] Haydere el-Yemenî, kelâm konusu açıklarken konunun daha iyi anlaşılması için اَلْقَوْلُ الشَّارِحُ'in kısımlarından yararlanmıştır.

Müellif, "marife-nekre" bâbında nekrenin doğru/kesin bir taksim olmamakla beraber شَيْءٌ, جِسْمٌ, حَيَوَانٌ, اِنْسَانٌ ve رَجُلٌ olmak üzere beş kısma ayrıldığını belirtmiştir. "Şey"in mevcut/var olanlar, "cism" somut olanlar, "hayavân" canlı olanlar, "insân" beniâdem olanlar ve "recul" beniâdemden erkek olanlar için kullanıldığını söylemiştir. Bunları "şey", "cism", "hayavân", "insân" ve "recul" olacak şekilde genelden özele sıralayarak aralarındaki ilişkiyi açıklamıştır. "Her somut mevcuttur/vardır." cümlesinin doğru onun döndürmesi "akis" olan "Her mevcut/var olan somuttur." cümlesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Çünkü "var olan"lar Allah Teâlâ, madde ve araz olmak üzere üç kısma ayrıldığını söylemiştir. "Bütün hayvanlar cisimdir." cümlesinin doğru ama onun döndürmesi olan "Bütün cisimler hayvandır." cümlesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Çünkü cisimlerin cansız ve canlı olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade etmiştir. Aynı şekilde "Bütün insanlar canlıdır." cümlesinin doğru fakat onun döndürmesi olan "Bütün canlılar insandır." cümlesinin doğru olmadığını ifade etmiştir. Nitekim hayvan/canlı melek, cin, hayvan ve insanları kapsadığını belirtmiştir. Yine "Bütün erkekler insandır." sözünün doğru ama onun döndürmesi olan "Bütün insanlar erkektir." sözünün doğru olmadığını kaydetmiştir Çünkü insanın beniâdemden erkek ve kadını kapsadığını adamın ise sadece erkekler için kullanıldığını söylemiştir.[291] Mantık ilminin diğer yarısını ifade eden tasdikâtın ilkeleri اَلْقَضِيَّةُ "önerme" ve önermenin hükümleri olan اَلتَّنَاقُضُ "çelişki" ve اَلْعَكْسُ "döndürme" kavramlarında müteşekkildir. Tasdikâtın amacı da kıyastır. Kıyas da kendi içinde burhân, cedel, hitabe, şiir ve mugâlata olmak özere beş kısma ayrılmaktadır. Bu beş kavrama اَلصِّنَاعَاتُ الْخَمْسُ "beş sanat" denilmektedir.[292] Müellif, bu konuyu açıklarken önermenin hükümlerinden olan döndürmeden yararlanmıştır. Döndürme bir önermede olumluluk ve olumsuzluk doğruluk ve yanlışlık olduğu gibi bırakılarak konunun yükleme yükleminde konuya dönüştürülmesidir. Bir cümlede

[290] Esîruddîn el-Ebherî, el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî, ***Mugni't-tullâb***, thk. Mahmûd Ramazân el-Bûtî, Dâru'l-fikr, Dımaşk 2003, s. 20-25.
[291] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 84-85.
[292] el-Ebherî, **Mugni't-tullâb**, s. 28-29.

döndürmenin caiz olması için bazı kuralların yerine gelmesi gerekmektedir. Döndürmenin bir kuralı da كُلُّ اِنْسَانٍ حَيَوَانٌ cümlesinde olduğu gibi tümel olumlu bir cümlenin كُلُّ حَيَوَانٍ اِنْسانٌ şeklinde tümel olarak değil بَعْضُ الْحَيَوَانِ اِنْسَانٌ şeklinde tikel olarak döndürülmesi gerektiğidir.[293] Müellif bu konuda buna işaret etmiştir. [294]

2.1.8.Ayetleri Tefsir Etme ve Bazı Fıkhî, İtikadî ve Tıbbî Konuları Ele Alması

Bazı nahiv âlimleri eserlerinde ele aldıkları konuları pekiştirmek için delil olarak getirdikleri Kur'an- Kerîm, şiir ve hadislerden sonra bazen konu dışı ilimlere veya mevzulara değinmiş ya da işaret etmişlerdir. İbn Hişâm *Şerhu şuzûri'z-zeheb'*de "mastar" konusunu işlerken "masdaru'l-mîmî" gibi bazı mastar kısımlarının ittifakla âmil olduğunu söylemiştir. Buna şahit olarak da şu şiiri getirmiştir:

اَظَلُوْمُ اِنَّ مُصَابَكُمْ رَجُلاً اَهْدَى السَّلاَمَ تَحِّيَةً ظُلْمُ

"Ey Zalûm, (kadın ismi) size iyilik temennisinde bulunan birine eziyet etmeniz zulümdür." Daha sonra bu şiiri açıklamaktadır. Bu açıklamaların sonunda da *"Fikir adamları arasında bu şiirin güzel bir hikâyesi vardır."*[295] diyerek Ebû Osman el-Mâzinî (ö.249/863) ile Abbâsî halifelerinden Vâsik-Billâh'ın (ö.232/847) arasında geçen bir olaya işaret ederek konu dışı bir mevzuya yer vermiştir.[296] Çoğu nahiv eserlerinde ise kullanılan şahit metinlerden sonra bu gibi konu dışı mevzulara işaretler bulunmamaktadır. Örneğin ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal'ı*, İbnu'l-Hâcib'in

[293] el-Ebherî, **Mugni't-tullâb**, Beyrut ts., s. 28-29
[294] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 84-85.
[295] İbn Hişâm, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab,*** s. 212**.**
[296] İbn Hişâm'ın işaret ettiği bu olay şu şekildedir: Birisi Ebû Osman el-Mâzinî'ye Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okuduğu takdirde ona yüz dinar vereceğini söylemiştir. el-Mâzinî kitapta ayetler olduğu için bu teklifi kabul etmemiştir. Daha sonraki günlerde bir cariye Abbâsî halifelerinden Vâsik-Billâh'ın (ö.232/847) da aralarında bulunduğu bir mecliste bu şiiri okuyarak şiirde bulunan "recul" lafzını mansub okumuştur. Mecliste bulunan gramer âlimleri buna itiraz edince cariye el-Mâzinî'den bu şekilde duyduğunu söylemiştir. Bunun üzerine halife, bu konuyu tartışmak için bir grup gramer âlimini topladıktan sonra el-Mâzinî'yi huzuruna çağırmıştır. Uzun süren tartışmanın sonucu el-Mâzinî'nin zaferiyle sonuçlanmıştır. Halife, el-Mâzinî'ye bu başarısından dolayı ödül olarak bin dinar vermiştir. el-Mâzinî, bu parayı aldıktan sonra "Biz *Allah'a yüz dinar verdik O bize bin dinar verdi*." diyerek oradan memnun bir şekilde ayrılmıştır. Detaylı bir bilgiiçin bkz: Yâkût el-Hamevî, ***Mu'cemu'l-buldân*** s. 761.

el-Kâfiye'si, es-Suyûtî'nin *el-Behcetu'l-mardiyye*'sinde kullanılan şahit metinlerden sonra konu dışı bu mevzulara girilmemiştir.[297]

Haydere el-Yemenî de kullandığı şahit metinlerden sonra bazen konu dışı ilim veya mevzulara değinmiştir. Müellifin tefsir, fıkıh, kelâm ve tıp gibi naklî ve aklî ilimlerinde yazdığı bir eseri bulunmamaktadır. Fakat tezimizin de konusunu teşkil eden *Keşfu'l-muşkil* adlı eserinden yola çıkarak müellifin bu ilimlerde de yetkin, çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğu görülmektedir. Nitekim tefsir âlimleri arasında tartışma konusu olan bazı ayetleri eserinde şahit olarak kullandıktan sonra bu ihtilafları da içine alacak şekilde bu ayetleri tefsir etmiştir. Yine ele aldığı konuları pekiştirmek için şahit olarak getirdiği Kur'an- Kerîm ve şiir gibi kullandığı şahit metinlerden sonra bazen fıkhî, itikadî ve tıbbî konulara da değinmiştir. Müellif "cemi muzekker sâlim" bâbında bu çoğulun ref' halinde جَائَنِي زَيْدُونَ örneğinde olduğu gibi öncesi ötreli vâv nasb ve cer hallerinde ise رَاَيْتُ زَيْدِينَ cümlesinde olduğu gibi öncesi kesreli yâ ile geleceğini söylemiştir. Bir ismin bu şekilde cem edilebilmesi için de "muzekker", "alem" ve "akıllı" bir varlık olması gerektiğini aktarmaktadır. Müellif, ilk intibada bu şartları taşımadığı izlenimi veren Yûsuf sûresinin dördüncü ayetindeki وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَاَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ "*Güneş ve ayı bana secde ederlerken gördüm.*" سَاجِدِينَ lafzının i'râbının kurallara uygun olduğunu söylemiştir. Allah Teâlâ'nın bunları secde ile nitelendirdiği için akıllı varlıklar yerine geçtiklerini ya da zaten akıl sahiplerinin kastedildiğini ifade etmiştir. Çünkü ayetteki ayın Hz.Ya'kûb, güneşin Hz. Ya'kûb'un karısı, yıldızların da torunlar olduğunu belirtmiştir.[298] Tefsir âlimleri ayette geçen varlıklar hakkında iki farklı görüş belirtmişlerdir. Birinci görüş, ayette geçen ay ve güneşin gerçek ay ve güneş olduğudur. Aynı şekilde yıldızların da "hartân", "et-târik", "ez-zeyyal", "zu'l-kenefât", "kâbis", "vessâb", "'amûdân", "el-feylak", "el-musabbih", "ed-derrûr", "zu'l-farg", "ed-diyâ" ve "en-nûr" adlarında gerçek yıldız olduklarıdır. Diğer görüşte ise ayın Hz.Ya'kûb, güneşin Hz.Ya'kûb'un

[297] Detay bilgiler için bkz: ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb;*** İbnu'l-Hâcib, ***el-Kâfiye;*** es-Suyûtî***, El-Behcetu'l-mardiyye***.

[298] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 271.

karısı ve on iki yıldızın da torunlar olduğu görüşüdür.[299] Haydere el-Yemenî, burada her iki tefsire de kısaca değinmiştir.[300]

Müellif, "cer" bâbında cer harflerinden her birinin farklı bir anlamı olduğunu belirterek belli bir sıra dâhilinde bunları açıklamıştır. اَلْفَاء'nın temel anlamının zarf olduğunu söylemiştir. Daha sonra اَلْفَاءُ'ın bazı yerlerde عَنْ, عَلَى, اِلَى, عِنْدَ, ve مَعَ harflerinin sağladığı anlamı karşılamak üzere kullanıldığını belirtmiş ve bunları açıklamıştır. اَلْفَاءُ harfinin عَنْ anlamına geldiğine delil olarak da İsrâ suresinin yetmiş ikinci ayetini göstermiştir: وَمَنْ كَانَ فِي هذِهِ اَعْمَى فَهُوَ فِي اللآخِرَةِ اَعْمَى "*Kim bunda kör olursa o, ahirette de kördür*." Daha sonra ayeti *"Dünya hakkında çıkarımdan yoksun ve kör olan kişi, Allah'ın ona vaat ettiği ve uyarıda bulunduğu teşvik edip korkuttuğu ahiret hayatı hakkında çıkarımdan daha yoksun ve yolunu daha da şaşırmış olacaktır".* şeklinde tefsir etmiştir.[301] Ayette geçen هذا ismi-i işareti neyi işaret ettiği hakkında iki farklı yorum yapılmıştır. Bazı müfessirlere göre bu ism-i işaret Allah'ın insana bahşettiği nimetlere bazılarına göre ise Allah'ın kudret ve delillerine işaret etmektedir. [302] Haydere el-Yemenî, bu ayette bu ikinci görüşü benimsediği görülmektedir.[303]

Haydere el-Yemenî, اَلْمَفْعُولُ الْمَحْمُولُ عَلَى اللَّفْظِ bâbında bir cümlede iki isim bulunup bu iki ismin اَدْخَلْتُ الْقَلَنْسُوَةَ رَأْسِي "Şapkayı kafama koydum." ya da اَدْخَلْتُ رَأْسِي الْقَلَنْسُوَة "Kafamı şapkaya koydum." gibi örneklerde olduğu gibi hangi ismin fâil hangisinin me'fûl olduğu aşikâr olan cümlelerde fâil ve mef'ûlün belli edilmesine gerek olmadığını aktarmakladır. Buna örnek olarak aşağıdaki şiiri göstermiştir:[304]

غَدَاةَ اَحَلَّتْ لِابْنِ اَصْرَمَ طَعْنَةٌ حُصَيْنٍ عَبِيطَاتِ السَّدَائِفِ وَالْخَمْرُ

"Bu darbe Husayn b. Asram'a besili hayvanları ve içkiyi helal kıldı". Daha sonra "*Husayn b. Asram'a içkiyi helal eden şey bu darbedir. Çünkü şairin Ebû*

[299] İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kaysî, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm**, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Dâru't-taybe li'n-neşri ve't-tevzî, Riyâd 1997, c. 4, s. 380-381.

[300] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 271.

[301] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 552.

[302] et-Taberî Muhammed b. Cerîr, **Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân**, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf-'İsâm Fâris el-Harastânî, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1994, c. 5, s. 52-53.

[303] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 1, s. 552.

[304] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 95.

Hanife'nin bazı arkadaşlarının içkiye tedavi için cevaz verdiğini bimektedir. diyerek fıkhî bir konuya işaret etmiştir[305]

Müellif, "kelâm" bâbında kelâmın etimolojik tahlilini yaparken iddiasını desteklemek için Nisâ sûresinin 164. ayetini şahit olarak kullanmıştır: وَكَلَّمَ اللهُ مُوسَى تَكْلِيمًا *"Allah, Musa'yla konuştu."*[306] Allah'ın Musa peygamberle gerçek anlamda konuşup konuşmaması konusu hakkında görüş belirtmiştir. Müellif, bazı müfessirlerin ayeti *"Allah, Musa'nın kalbine bir idrak yarattı"* anlamında tefsir ettiğini söylemiştir. Daha sonra yapılan bu tefsiri benimsemediğini fakat dil bu anlamı da kapsadığı için bunu delil olarak aktardığını ifade etmektedir.[307] Allah'ın Mûsâ ile konuşması hakkında ihtilaflar oluşmuştur. Ehl-i sünnet âlimlerin çoğuna göre Allah, Musa ile gerçekten konuşmuştur. Mu'tezile ve bazı ehl-i sünnet âlimlerine göre ise Allah, Musâ ile gerçekten konuşmamıştır.[308] Müellif, burada bu görüşleri aktarmış ve kendisinin hangi tarafta durduğunu da belirtmiştir.[309]

Müellif, sarfın kısımları bâbında "Bir harfin başka bir harle ibdâlı" konusunu işlerken "cîm" harfinin bazı yerlerde "ye" harfinin yerine geçtiğini belirtmiştir. Buna örnek olarak aşağıdaki şiiri göstermiştir:[310]

كَأَنَّ فِي اَذَانِهِنَّ الْشُوَّل مِنْ عَبَسِ الْصَيْفِ قُرُونَ الْأَجِّلِ

Terslerinin yapışmasıyla kalkan kuyrukları dağ keçisinin boynuzları gibi durmaktadır. Daha sonra şairin "eccil"den kastettiği "eyyil" (dağ keçisi) olduğunu söylemiştir. Müellif, bunları aktardıktan sonra "eyyil"in kemiklerinin yılan ısırıklarının tedavisinde kullanıldığını belirterek tıbbî bir konuya işaret etmiştir.[311]

2.1.9. Kullandığı Örneklerin Anlamının Tespiti

Gramer kitaplarında konuların tespiti ve açıklanması için şahit ve misaller getirilmektedir. Bu iki kavram arasında bazı farklar bulunmaktadır. Şahit, bir dil

[305] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 95.
[306] Nisâ 4/64.
[307] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 167.
[308] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kurâni'l-'azîm,** c. 2, s. 374-375.
[309] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 167.
[310] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 293-294.
[311] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 293-294.

bilgisi kuralının, bir ifadenin doğruluğunu kanıtlamak için kullanılan örneğe denilirken, misal, sadece kuralı açıklamak ve anlaşılmasını sağlamak amacıyla kullanılan örneği ifade etmektedir.[312] Nahiv âlimleri, eserlerinde ele aldıkları konuların okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması için misallerden çokça yararlanmışlardır. Bazen de kullandıkları bu misallerin anlamı üzerinde durmuşlardır. İbn Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adlı eserinde "gayr-ı munsarıf" konusunu ele alırken bir ismin gayri münsarif olma nedenlerini sıralayıp açıklamıştır. Bu nedenlerden birinin de اَفْعَلَ veznindeki "vasf"lar olduğunu belirtmiştir. Buna örnek için getirdiği misallerden biri de اَدْهَمَ lafzı olmuştur. Müellif, bu misalin anlamını da vermiştir. Bunun asıl anlamının içinde siyahlık bulunan bir şeyin sıfatı olarak kullanıldığını, daha sonra da anlam değişimine uğrayarak "pranga" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.[313] İbn Hişâm *Şerhu şuzûri'z-zeheb*'de "gayr-ı munsarıf" bâbında bir ismin gayri münsarif olma nedenlerini sıralayıp açıklamıştır. Bu nedenlerden birinin de "'ucme" konusu olduğunu izah etmiştir "'Ucme"nin bir ismin gayr-ı munsarıf olabilmesinde etki sahibi olabilmesi için bunun ait olduğu dilde özel isim olması gerektiğini söylemiştir. Buna örnek olarak لِجَام ve فَيْرُوز sözcüklerini kullanmıştır. Daha sonra bunların ait oldukları dilde iki erkeğin ismi olduğunu belirterek kullandığı misalin anlamına da yer vermiştir.[314] İbnu'l-Hâcib *el-Kâfiye*'de "gayr-ı munsarıf" bâbında bir ismin gayri münsarif olma nedenlerini sıralayıp açıklamıştır. Bu sebeplerden biri olan "vasf" konusunu ele alırken bunun etki etmesi için özünde "vasf" olması gerektiğini aktarmıştır Bunlara örnek olarak da اَرْقَمَ, اَجْدَلَ, اَدْهَمَ, ve اَخْيَلَ sözcüklerini misal olarak göstermiştir. Daha sonra اَرْقَمَ yılanların, اَدْهَمَ pranganın, اَجْدَلَ şahinin, اَخْيَلَ ise kuşların sıfatı olduğunu söyleyerek getirdiği misalleri açıklamıştır.[315]

Haydere el-Yemenî de *Keşfu'l-muşkil*'de kaydettiği konuların izahı için misallerden faydalanmıştır. Bunları نَحْوُ "örneğin" تَقُولُ "şöyle dersin" مِثَّالُ "örnek" نَحْوُ "şu sözün gibi" قَوْلِكَ "sözleri bu kabildendir" وَمِنْهُ قَوْلُهُمْ "bu gibi" şeklindeki ifadeler kullanarak getirmiştir. Müellif, nahiv kitaplarında aşina olunan هذَا زَيْدٌ, وَرَاَيْتُ

[312] et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Muhammed Alî, thk: Refîk el-'Acem-'Alî Dahrûc, ***Keşşâfu ıstilâhâti'l-funûn vel-'ulûm***, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1996, c. 1, s. 1002.
[313] İbn Akîl, ***Şerhu İbn 'Akîl 'alâ elfiyyeti İbn Mâlik,*** s. 307.
[314] İbn Hişâm, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb***, s. 235.
[315] İbnu'l-Hâcib, ***el-Kâfiye,*** s. 12.

لِتُولَعْ يَا رَجُلُ بِحُبّ نَبِيِّكَ şeklinde yaygın ifadelerin yanı sıra وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ ve زَيْدًا "Peygamberinin sevgisiyle tutuş ey adam" gibi dini mesajlar veren farklı misaller de kullanmıştır. Müellif, konunun anlaşılması için kullandığı birçok misalin anlamına da yer vermiştir. Müellifin eserde kullandığı misallerin açıklamasını da yaptığı birkaç örnek şu şekildedir:[316]

وَذِفْرَى وَهُوَ ٱلْعَظْمُ النَّاتِئُ خَلْفَ الْأُذُنِ ".Cifâ deve yükü anlamındadır" جِفَى حِمْلُ بَعِيرٍ "Zafrâ kulağın arkasındaki çıkıntılı kemik anlamındadır." وَالْبُكَاءُ الصِّرَاخُ "Bukâ çığlık anlamındadır." وَالْخَلَى الْحَشِيشُ الرَّتْبُ "Halâ kuru ot anlamındadır" "وَالْعَرَى فَنَاءُ الدَّارِ "Arâ evin avlusu anlamındadır."[317] وَالْحِنَاءُ سَيْرُكَ بِلَا نَعْلٍ "Hinâ çıplak ayakla yürümek anlamındadır." وَابْنُ جَلَا الْقَمَرُ وَقِيلَ هُوَ قَرْنُ شَمْسٍ "İbn celâ ay anlamındadır. Güneşin doğarken ilk görülen kısmı anlamında olduğu da söylenmiştir." وَالْإِنَى وَقْتُ حُضُورِ الشِّنَاءِ "İnâ yağmurun yağmaya başlaması anlamındadır." اَلنُّهَى الْعَقْلُ "Nuhâ akıl anlamındadır." وَالْمُرَيْطَى جِلْدَةُ اَسْفَلِ الْبَطْنِ "Muraytâ karın altı derisi anlamındadır." وَالْحَرْقَفى عَظْمُ "Mutaytâ Tihâme'de bir yerdir." وَالْمُطَيْطَى مَوْضِعٌ بِتِهَامَةَ "Harkafâ kalça kemiğidir." وَالْمُطَيْطَاءُ الْوَرْكِ "Dihâ genişlik anlamındadır." وَالدِّهَاءُ السِّعَة "Gintâ çekirgenin erkeğidir." وَالْغِنْطَاءُ ذَكَرُ الْجَرَادِ "Mutaytâ böbürlenmektir." التَّبَخْتُرُ "Şecâ üzüntüdür." وَالشَّجَا الْحُزْنُ "Nedâ nemli toprak anlamındadır." وَالنَّدَى التُّرَابُ الرَّطْبُ "Venâ yorgunluk anlamındadır." وَالْوَنَى اَلتَّعْبُ "Henâ fuhuş demektir." وَالْخَنَى الْفُحْش "Udevâ engebeli arazi anlamındadır." "وَعُدَوَاءُ اِسْمُ مَا اِرْتَفَعَ مِنَ الْأَرْضِ وَالْبِدَاءُ الرُّجُوعُ فِي الرَّأْيِ "Bidâ görüşünden dönme anlamındadır." وَالذِّمَاءُ بَقِيَّةُ النَّفَس "Zimâ son nefes anlamındadır." وَالْبَهَاءُ "Vetâ engebeli arazinin zıddı anlamındadır." وَالْوَطَاءُ ضِدُّ الْوَعْر "Eşâ küçük hurma fidanı anlamındadır." وَالْأَشَاءُ النَّخْلُ الصِّغَارُ "Behâ güzellik anlamındadır." الزِّينَةُ "İdâ zayıf kuşlar anlamındadır." "وَالْعِضَاءُ ضِعَافُ الطَّيْرِ وَالسَّابِيَاتُ النِّتَاجُ "Sâbiyât ürün anlamındadır." وَالدِّمَاءُ مِنْ اَبْوَابِ الْيَرْبُوعِ "Dimâ tavşanın kapılarından biri anlamındadır." وَالْعَفَافُ الرِّيشُ "Afâf süs anlamındadır" "وَالطِّلَاءُ اَلْخَمْرُ "Tilâ içki anlamındadır." وَالْهِنَاءُ الْقَطِرَانُ "Hinâ katran anlamındadır" والبُطَيْن اِسْمُ النَّجْمِ "Butayn, yıldızın ismidir." والوَضَاءَة الْحُسْنُ "Vedâe güzellik anlamındadır." وَالْوَلَاءُ الْمُوَالَاةُ بَيْنَ "Bir şeyin ortası anlamındadır." وَسَوَاءُ الشَّيْئِ "Velâ iki şey arasında bağlantı kurmak anlamındadır." وَالرِّفَاءُ الْمَالُ "Rifâ zenginlik anlamındadır." وَالْهِنْدِبَاءُ شَجَرٌ "Sihnâ şekil anlamındadır." اَلسِّحْنَاء اَيْ الْهَيْئَةُ

[316] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 245.
[317] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 232.

"Hindibâ bir bitkidir." وَحِرَاءُ جَبَلٌ بِمَكَّة "Hirâ, Mekke'de bir dağın adıdır." وَالْغُثَاءُ وَالْجُفَاءُ مَا رَوَى بِهِ السَّيْلُ "Gusâ ve cufâ selin sürüklediği çer çöp anlamındadır."[318]

2.1.10.Ortalama Anlatım

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'in mukaddimesinde kitap müelliflerini "uzun yazanlar" ve "kısa yazanlar" şeklinde iki kategoride değerlendirmiştir. Müellif, bir kitabın gereğinden fazla uzatıldığı durumlarda değerinin ve okuyucuya sağladığı yararın azalacağını belirtmiştir. Bir eserin gereğinden fazla kısaltıldığı durumlarda ise söz konusu mevzunun anlaşılması için gerekli olan bazı fasılların atılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu durumda da kısaltılmış olan o kitabın âlimler nezdinde pek bir anlam ifade etmeyeceğini beyan etmiştir. Müellif, birinci kısma giren eserleri ifrat ikinci kısma giren eserleri ise tefrit ile vasıflandırmıştır. İfrat ve tefritten kaçınmak amacıyla da kitabını orta hacimli "اَلتَّوَسُّطُ" olacak şekilde tasarladığını aktarmaktadır.[319]

Haydere el-Yemenî, *Kesfu'l-muşki'in* genelinde bu prensibe uymuştur. Müellif, temyîz konusuna şu ifadelerle giriş yapmıştır:[320]

بَابُ التَّمْيِيزِ وَفِيهِ خَمْسَةُ اَسْئِلَةٍ: مَا هُوَ فِي نَفْسِهِ؟ وَ كَمْ شَرَائِطُهُ؟ وَعَلَى كَمْ يَنْقَسِمُ التَّمْيِيزُ؟ وَبَعْدَ كَمْ يَكُونُ التَّمْيِيزُ؟ وَمَا اَحْكَامُهُ؟

"Temyîz bâbı: Burada beş soru bulunmaktadır. Temyîz nedir? Şartları nelerdir? Kaç kısma ayrılır? Neyden sonra gelir? Gramatik etkileri nelerdir?" birinci soruyu şu şekilde açıklayıp bitirmiştir:[321]

فَصْلٌ: اَمَّا مَا هُوَالتَّمْيِيزُ فَهُوَ التَّفْسِيرُ وَالتَّبْيِينُ وَسَوَاءٌ اَقُلْتَ تَمْيِيزٌ اَمْ تَبْيِينٌ اَمْ تَفْسِيرٌ اَلَا تَرَى اَنَّكَ اِذَا قُلْتَ عِنْدِي اَحَدَ عَشَرَ كَانَ الْكَلَامُ جُمْلَةً مُبْهَمَةً يَجُوزُ اَنْ تُخَصِّصَهَا بِأَيِّ جِنْسٍ شِئْتَ فَإِذَا قُلْتَ رَجُلًا اَوْ ثَوْبًا كَانَ تَفْصِيلًا لِجُمْلَةٍ وَتَبْيِينًا لِمُبْهَمَةٍ وَتَمْيِيزًا لِجِنْسِ مَا عَدَدْتَ دُونَ غَيْرِهِ

"Fasıl: Temyîzin ne olduğuna gelince temyîz, tebyîn ve tefsîr anlamındadır. Bunu ifade etmek için temyîz, tebyîn ve tefsîr kavramlarından birini kullanabilirsin.

[318] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 245.
[319] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 161.
[320] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 484.
[321] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 484.

"Yanımda on bir tane var" dediğinde bu kapalı bir cümle olmaktadır. Bu cümleyi istediğin bir tür ile sınırlandırabilirsin. Örneğin "on bir adam" on bir elbise" dediğin zaman bu özet şeklinde olan cümlenin ayrıntısı, kapalı olan cümlenin izahı ve bilinmeyen cinsin temyizi olmaktadır." Daha sonra ikinci sorunun cevabında "*şartları beştir*" diyerek konuyu açıklamaya devam etmiştir[322]. Görüldüğü üzere ele alınan konular açıklanırken gereksiz uzatma ve kısaltmalardan kaçınılmış sadece mevzunun anlaşılması için gerekli olan bilgilere yer verilmiştir.

2.2.ÜSLUBU

Her müellifin bir konuyu işlerken kullandığı kendine özgü bir üslubu vardır. Kimi müelliflerin eserlerinde bir konuyu aktarırken kullandıkları ifadeler karışık ve kapalıyken kimisi eserinde kullandığı ifadelerin akıcı kolay ve anlaşılır olmasına özen göstermiştir. Bu, her müellifin kullandığı metot ve üslup farklılığından kaynaklanmaktadır. Kullanılan bu üsluplardan biri de ilmî üsluptur. Nahiv âlimlerin birçoğu eserlerinde bu üslûbu kullanmışlardır. *el-Cumel fi'n-nahv, el-Mufassal, el-Kâfiye, Şerhu şuzûri'z-zeheb, Muğni'l-lebîb, el-Muktedab, Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* gibi eserler bu üslup kullanılarak kaleme alınmışlardır.[323] Bu üslubun en önemli özellikleri ilmî ifade titizliği ve açıklıktır. İlmî üslupta çok anlamlı, müphem, az kullanılan kelimeler, mecazlar, kinayeler ve edebî sanatlar pek kullanılmamaktadır. Bunun yanında edebî tasvir amacı taşımayan ve konuların açıklamasına yardım eden örnekleme türünden teşbihler kullanılabilmektedir. Aynı şekilde icaz ve tekrarlarla gereksiz uzatmalardan arındırılmış, fikir ve olaylar akıl ve mantık ölçülerine göre dizilmiştir. Abartısız ve yalın bir anlatım bu üslupta hâkimdir.[324]

Haydere el-Yemenî de *Keşfu'l-muşkil*'i kaleme alırken ilmî üslubu kullanmıştır. Müellifin kullandığı üslupla ilgili kitaptan bir bölüm şu şekildedir:[325]

---

[322] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 484.

[323] Detay bilgiler için bkz: el-Halîl b. Ahmed ***el-Cumel fi'n-nahv;*** el-Muberred Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd***, el-Muktedab***, thk: Muhammed 'Abdulhâlik 'Adîme, İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, Kâhire 1994; ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fi sinâ'ati'l-i'râb;*** İbnu'l-Hâcib, ***el-Kâfiye;*** İbn Hişâm, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab;*** İbn Akîl, ***Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik.***

[324] İsmail Durmuş, "Üslup", **DİA**, İstanbul 2012, c. 42, s. 387-388.

[325] Haydere el-Yemenî***, Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 268.

بَابُ الْجَمْعِ وَفِيهِ ثَلَاثَةُ اَسْئِلَةٍ: مَا الْجَمْعُ؟ وَعَلَى كَمْ يَنْقَسِمُ؟ وَمَا اَحْكَامُهُ؟

فَصْلٌ: اَمَّا مَا الْجَمْعُ؟ فَهُوَ ضَمُّكَ اِلَى الشَّيْءِ مَا هُوَ اَكْثَرُ مِنْهُ مِنْ جِنْسِهِ نَحْوُ زَيْدٌ تَضُمُّ اِلَيهِ زَيْدًا فَمَا فَوْقَ ذلِكَ ثُمَّ تَعْبِرُ عَنِ الْجَمِيعِ بِعِبَارَةٍ وَاحِدَةٍ لِلْإِخْتِصَارِ فَتَقُولُ: اَلزَّيْدُونَ وَالرِّجَالُ وَالْفَوَاطِمُ وَالْمُسْلِمَاتُ وَقِسْ عَلَيهِ النَّظَائِرَ وَانْحُ بِهِ مَا قُلْنَاهُ فِي التَّثْنِيَةِ فَقُلْ: جَمْعٌ فِي اللَّفْظِ وَالْمَعْنَى مِثْلُ: اَلزَّيْدُونَ وَالرِّجَالُ وَفِي اللَّفْظِ دُونَ الْمَعْنَى مِثْلُ: صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَفِي الْمَعْنَى دُونَ اللَّفْظِ مِثْلُ: اَنْتُمْ وَهُمْ وَنَحْنُ وَضَرَبَكُمْ وَلَّذِينَ وَاللَّاتِي وَقِسْ عَلَيهِ كُلَّ اسْمٍ مُفْرَدٍ يَدُلُّ عَلَى الْجَمْعِ مِنْ نَحْوِ: اَلنَّاسُ وَالْإِبِلُ وَالْغَنَمُ وَالْخَيْلُ وَشِبْهُهُ

"Çoğul bâbı. Bu bâbda üç soru bulunmaktadır: Çoğul nedir? Kaç kısma ayrılır? Hükümleri nelerdir?

Fasıl: Çoğul nedir? Çoğul, bir şeye onun kendi türünden ondan daha fazlasını eklemendir. Örneğin زَيْد kelimesine birden fazla زَيْد ekledikten sonra hepsini kısaltma adına اَلزَّيْدُونَ şeklinde bir kelimeyle ifade edersin. اَلْفَوَاطِم اَلرِّجَالُ ve اَلْمُسْلِمَاتُ örnekleri de aynı şekildedir. Artık sende bunların benzerlerini bu örneklere göre kıyaslayabilirsin. Söylediklerimizi tesniye lafızlarında da kıyasla. اَلرِّجَالُ ve اَلزَّيْدُون hem anlam hem de lafız bakımından çoğul olan sözcüklere örnektir. صَغَتْ قُلُوبُكُمَا "Çünkü kalpleriniz eğrilmişti."[326] kelimesi lafızda çoğul olup anlamda çoğul olmayan kelimelere örnektir. اَلَّاتِي ,اَلَّذِين ,ضَرَبَكُم ,نَحْن ,هُم ,اَنْتُم sözcükleri anlamda çoğul olup lafızda çoğul olmayanlara örnektir. Sen de اَلنَّاس ,اَلْإِبِل ,اَلْغَنَم ,اَلْخَيْل ve benzerleri örneğinde olduğu gibi tekil olup çoğula işaret eden bütün isimleri bu kurallara göre kıyaslayabilirsin."[327] Müellif, bu örnekte de olduğu gibi *Keşfu'l-muşkil'*in genelinde çok anlamlı, müphem ve nadir kelimeleri kullanmamış mecaz, kinaye ve edebî sanatlardan uzak durmuştur. Konuları açıklarken gereksiz uzatmalar ve yetersiz kalan kısa açıklamalardan kaçınmıştır. Konu anlatımları sade bir şekilde olmuştur.

2.3.KEŞFU'L-MUŞKİL'DE SES BİLİM

Dil biliminin bir dalı olan "ses bilim" dildeki seslerin oluşumunu, çıkış yerlerini, niteliklerini ve seslerle ilgili diğer konuları incelemektedir. Arap filolojisinde "savtiyye, 'ilmu'l-esvât, ilmu's-savt" Batı dillerinde ise "fonetik, filoloji" denilmektedir.[328] Eserlerinde sarf ilminin konularını da ele alan birçok nahiv

[326] Tahrîm 66/4.
[327] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 268.
[328] İsmail Durmuş-Ahmet Yüksel, "Savtiyye", **DİA,** İstanbul 2009, c. 36, s. 204-206.

âlimi "ses bilim" ile ilgili konulara yer vermişlerdir. ez-Zemahşerî, *el-Mufassal*'da صَانَ ve خَافَ gibi "mu'tellu'l-'ayn" fiilleri ele almıştır. Bu fiillerde bulunan "vâv" ve "ye" harflerinin sabit kalma, i'lâle uğrama ve hazf edilme durumlarından birine maruz kalmalarının zorunlu olduğunu söylemiştir. İ'lâle uğrama durumları için vâv ve ye'nin harekeli bunlardan önceki harfin ise قَوَلَ ve بَيَعَ örneklerinde olduğu gibi üstün olmaları gerektiğini aktarmıştır. Bu durumda olan vâv ve ye harfleri قَالَ ve بَاعَ örneklerinde olduğu gibi elif harfine dönüşerek i'lâle uğradıklarını belirterek ses bilim ile ilgili konulara yer vermiştir.[329] İbn Akîl *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik'*de hangi sebeple olursa olsun لَمْ يُعْطِ gibi sonu hazf edilmiş bir fiilin لَمْ يُعْطِهْ şeklinde "hâ-i sekt" ile vakf edilmelerinde bir sakınca olmadığını belirtmiştir. Bazı durumlar da ise kelimeyi "hâ-i sekt" ile vakf etmenin bir zorunluluk olduğunu söylemiştir. Örneğin وَقَي-يَقِي fiilinin emir kipi olan قِ gibi tek harf üzere kalan kelimelerde قِهْ şeklinde "hâ-i sekt" ile durulmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde لَمْ يَعِ gibi iki harf üzere kalıp bunlardan birinin zâide olduğu kelimelerin لَمْ يَعِهْ şeklinde "hâ-i sekt" ile gelmeleri gerektiğini söyleyerek ses bilim ile ilgili konuları ele almıştır.[330] es-Suyûtî, *el-Behcetu'l-mardiyye'*de "İbdâl" konusunu açıklamıştır. Burada كَانَ gibi "mu'tellu'l-'ayn" olan fiillerin ism-i fâili كَائِنٌ ve بَائِعٌ örneğinde olduğu gibi vâv harfinin elif harfine ibdâl'iyle oluştuğunu belirterek ses bilim konularını işlemiştir.[331] Müellif de *Keşfu'l-muşkil*'de sarf ilminin konularına yer verdiği için Arap harflerinin mahreçleri ve sıfatları ile bu harflere ârız olan i'lâl, ibdâl, idgâm, nakl ve hazf gibi değişim ve dönüşümleri ele almıştır.

Haydere el-Yemenî, "cemi muzekker mu'tell" bâbında نَاهٍ gibi nâkıs isimlerin çoğulunda bulunan "ye" harfinin hazfedilerek ye'den önceki harfin mecrur halden merfu hale dönüştürüleceğini söylemiştir. Buna örnek olarak Tevbe sûresinin 112. Ayetini göstermiştir: وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ *"kötülüğü engellerler"*. Daha sonra bu kelimenin aslının نَاهِيُونَ şeklinde olduğunu ifade ederek ötrenin "ye" harfine ağır geldiği için atıldığını belirtmiştir. Ötre atıldıktan sonra "ye" ve "vâv" harflerinden

[329] ez-Zemahşerî, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** s. 395.
[330] İbn Âkîl, ***Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik***, s. 535.
[331] es-Suyûtî, ***el-Behcetu'l-mardiyye***, s. 713.

oluşan iki sakin bir arada kaldığından dolayı "ye" hazfedildiği ve kelimenin son hali نَاهُونَ şeklini aldığını söylemiştir.[332]

Müellif "sarfın kısımları" bâbında "hazf" konusunu ele alırken hazfın kıyâsî ve semai şeklinde iki kısma ayrıldığını söyleyip bunları açıklamıştır. Daha sonra واو harfi وَعَدَ يَعِدُ ve وَزَنَ يَزِنُ örneklerinde olduğu gibi bir fiilde fâu'l-fiil olduğu zaman bu واو muzârî fiillerde hazfedileceği mazi fiillerde ise sabit kalacağını söyleyerek kıyâsî haziflerle ilgili bir örneği açıklamıştır.[333]

2.4.İŞTİŞHÂDI

Nahiv âlimleri, eserlerini telif ederken ele aldıkları konuların kurallarını ispat etmek için ayet, hadis ve nahiv âlimleri tarafından delil olarak kabul edilen Arapça şiir ve sözlerden deliller getirmişlerdir. Bu delil getirmeye istişhâd denilmektedir. İstişhâd, شَهِدَ fiilinin istif'âl kalıbından mastar olup sözlükte "şahit getirmek, şahit göstermek" anlamlarına gelmektedir.[334] Terim anlamı ise lügat, sarf, nahiv ve belagat ilimlerinde *"Bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek"*[335] anlamında kullanılmaktadır.

Nahiv, sarf ve belâgat ilimlerinde şahit olarak kullanılması kabul edilen metinler Kur'an- Kerim Hz. Peygamberin sözleri, Arap şiiri ve Arap atasözleridir.[336] Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil* adlı eserinde bu kaynakların tümüyle de istişhâdda bulunmuştur.

2.4.1.Kur'an-ı Kerim

Kur'an-ı Kerim sözlerin en beliği olarak kabul edildiği için onun mütevâtir, şâz ve âhâd kıraatleriyle istişhâd getirilmesine tartışmasız olarak cevaz verilmiştir.[337] *Keşfu'l-muşkil,* Kur'an-ı Kerim istişhâdı bakımından oldukça zengin bir kitaptır. Haydere el-Yemenî, eserde doksan altı sureden binlerce ayeti şahit olarak

---

[332] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 262.
[333] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 299.
[334] İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** c. 9, s. 223.
[335] Emil Bedi'Ya'kûb- Âsî Michel, ***Mevsû'âtu'n-nahv ve's-sarf ve'l-i'râb***, s.405.
[336] İsmail Durmuş, "İstişhâd", **DİA,** İstanbul 2001, c. 23, s. 396-397.
[337] Durmuş "İstişhâd" **DİA,** c.29, s. 398-399.

kullanmıştır. Müellif, ayetleri şahit olarak kullanırken وَفِي التَّنْزِيلِ "Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçmektedir" قَالَ اللهُ تَعَالَى "Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır." مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى "Allah Teâlâ'nın şu sözü gibi" قَالَ سُبْحَانَهُ "Bütün eksikliklerden münezzeh olan şöyle buyurdu" şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Haydere el-Yemenî, şahit için kullandığı ayetlerin sadece delil olabilecek kısımlarını kaydetmiş bazen de ayetlerin tamamını aktarmıştır. Ayetleri delil olarak gösterirken gramer alanında telif edilen eserlerin çoğunda olduğu gibi ayetlerin hangi surede geçtiği, kaçıncı ayet olduğu gibi bilgilere yer vermemiştir. Müellif, genellikle istişhâd için getirdiği ayetlerin delil olma yönü hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. "muzârî fiilin i'râbı" bâbında muzârî fiillerin tesniye ve cem sigalarının meczum ve mansub hallerinin "nûn" harfinin hazfedilmesi ile olacağını belirtmiştir. Buna örnek olarak Bakara sûresinin 24. ayetinden bir ifade olan فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا "*Eğer yapmazsanız ki yapamazsınız da*"[338] ifadesini delil olarak getirmiştir. Daha sonra bu ayet hakkında hiçbir açıklama yapmadan وَمَعْنَى كَيْ "*Key harfinin anlamı*" diyerek başka bir konuya geçmiştir.[339]. Bazen de şahit olarak kullandığı ayetin istişhâd yönünü birkaç cümle ile açıklamıştır. Örneğin "mef'ûl-ı meah" bâbında bir ismin mef'ûl-ı meah olabilmesi için dört şartın mevcut olması gerektiğini belirtmiştir. Bu şartları da bahse konu olan cümleden مَعَ lafzının hazfedilmesi, مَعَ lafzının yerine اَلْوَاوُ harfinin getirilmesi, mecrur halinde olan i'râbın mansub haline geçmesi ve o cümlede bulunan fiilin onda âmil olması şeklinde sıralamıştır. Bunlara örnek olarak جَاءَ زَيْدٌ مَعَ عَمْرٍ cümlesinin جَاءَ زَيْدٌ وَعَمْرًا şekline dönüştürülmesini göstermiştir. مَعَ lafzının yerine وَاو harfinin getirilmesi şartına örnek olarak Beyyine sûresinin 6. ayetini şahit olarak göstermiştir: وَاِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ *"Kâfir olan kitap ehli ve müşrikler cehennemin ateşine gireceklerdir."*[340] Daha sonra bazı nahivcilerin ayeti مَعَ الْمُشْرِكِينَ şeklinde cümleyi takdir ettiklerini ve bunun bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Buna gerekçe olarak da bütün müşriklerin kâfir olduğu için "*kitap ehli ve müşriklerden kâfir olanlar*" şeklinde bir ifadenin doğru olamayacağını söylemiştir.[341]

---

[338] Bakara 1/24
[339] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1. s. 376.
[340] Beyyine 98/6.
[341] Haydere el-Yemenî. ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 451.

2.4.2.Hadis-i Şerif

İstişhâd kaynaklarından biri de hadistir. Hadisten maksat Hz. Peygamberin sözlerini, hareketlerini ve bir olay hakkındaki tutumunu rivayet eden sahabe ve tabiîn sözleridir. Hz. Peygamberin Arapların en fasih konuşanı olduğu hususunda lügat ve nahiv âlimleri arasında ittifak olmuştur.[342] Ancak nahiv ve dil ile ilgili çalışmalarda Hz. Peygamberin hadislerinin delil olarak kabul edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf oluşmuştur. Bu konuda üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birinci görüş, hadis-i şerifler ile istişhâdın kesin olarak yapılabileceğini savunan âlimlerdir. Bunların arasında İbn Mâlik (ö.672/1274) ve İbn Hişâm (ö.761/1360) gibi âlimler de bulunmaktadır. İkinci görüş, dil ve gramer çalışmalarında hadis-i şerif ile istişhâdın kesin olarak yapılamayacağını savunan âlimlerdir. Bunların başında İbn Harûf en-Nahvî (609/1212) Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö.745/1344) gibi âlimler gelmektedir. Üçüncü görüş ise orta bir yol tutarak bazı şartların mevcudiyeti halinde bir kısım hadislerle istişhâdın caiz olduğunu savunanlardır. eş-Şâtıbî (ö.790/1388) ve es-Suyûtî (ö.911/1505) gibi âlimler bunların başında gelmektedir. Bunlardan her biri de kendi görüşlerini desteklemek için belli kanıtlar ortaya sunmuşlardır. Sonuç olarak sağlam senetlerle bize ulaşan, dinî konularda delil olarak kabul edilen ve dil kaidelerine uygunluğu tespit edilen bütün hadislerle istişhâd etmek caiz görülmüştür.[343]

Haydere el-Yemenî, hadis ile istişhâdı kabul eden âlimlerin görüşlerini benimsemiş ve eserinde on altı hadisi şahit olarak kullanmıştır. Müellif, hadisleri şahit olarak gösterirken bunları hangi kaynaktan aldığını, ne zaman ve hangi konuda söylendiğini belirtmemiştir. Müellif, وَفِي الْحَدِيثِ اَلْمَرْفُوعِ اَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ قَالَ "Merfu bir hadiste Allah'ın elçisi şöyle demektedir" وَفِي الْحَدِيثِ "Hadiste şöyledir" وَمِنْهُ كَلَامُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ "Peygamber -Allah özerine salât ve selam etsin- sözü bu kabildendir"[344] gibi sözlerle hadisi aktarmıştır.

Haydere el-Yemenî, bu hadislerin kısa olmasına özen göstermiştir. Konunun bütünlülüğünü bozmamak için istişhâd amacıyla getirdiği hadislerin anlamına ve

[342] Saîd el-Efgânî Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed, ***Fî usûli'n-nahv***, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1987, s.47.
[343] Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** C. 5, s. 67-79.
[344] Haydere el- Yemenî. ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 283.

konuyla ilişkisi hakkında ayrıntılara girmeden hadisi aktarıp konuya devam etmiştir. Müellif, "kasem" bâbında kasem'i "sözün *niyetle uyumlu olması*" şeklinde tanımlamıştır. Kasem'in amacının da "*yemin edileni yüceltme*" olduğunu belirtmiştir. Bu iddiasını ispatlamak için de Hz. Peygamberin إِذَا اَقْسَمَ اَحَدُكُمْ فَلْيَقُلْ وَاللهِ الْعَظِيمِ فَإِنَّ ذَالِكَ تَعْظِيمًا لِلَّهِ *"Biriniz yemin ettiğinde "Yüce Allah'a yemin olsun" desin. Çünkü bu, Allah'ı yüceltmek anlamındadır."* bu hadisini aktardıktan sonra hadis hakkında bir açıklamada bulunmadan konuyu ele almıştır.[345]

Müellifin istişhâd için kullandığı bu hadislerin geneli sahih hadis kitaplarında yer almaktadır. Yazar, "lâzım fiiller" bâbında bu fiilleri hiçbir şekilde geçişli olmayan, bir harf aracılığıyla geçişli olan ve bazen aracısız bazen de bir harf aracılığıyla geçişli olan olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Müellif, üçüncü kısma giren lâzım fiillere örnek olarak لَا يَشْكُرُ اللهَ مَنْ لَا يَشْكُرُ النَّاسَ "*İnsanlara teşekkür edemeyen kişi Allah'a da şükredemez."* hadisini şahit olarak göstermiştir.[346] Bu hadis Ebû Dâvûd'un (ö.275/889) *es-Sunen'i* gibi sahih hadis kitaplarında geçmektedir.[347]

Müellifin kaydettiği bazı hadisler de sahih hadis kitaplarında geçmemektedir. Örneğin "manevî te'kîd" konusunu işlerken bunun نَفْسُهُ, عَيْنُهُ, كُلُّهُ, اَجْمَعُ, اَكْتَعُ ve اَبْصَعُ lafızlarından ibaret olan altı kelimeyle gerçekleştiğini söylemiştir. Buna örnek olarak da Hz. Peygamberin Hz. Ali için söylediğini iddia ettiği وَاللهِ لَإِنْ اَطَعْتُمُوهُ وَاتَّبَعْتُمُوهُ لَتَدْخُلُنَّ الْجَنَّةَ اَجْمَعُونَ اَكْتَعُونَ اَبْصَعُونَ *"Allah'a yemin ederim ki eğer ona itaat edip tabi olursanız hepiniz cennete girersiniz."* sözünü göstermiştir. Bu söz sahih hadis kitaplarında geçmemektedir.[348]

2.4.3.Şiir

Arapların İslâm'dan önceki hayatlarından kalan en büyük edebiyatları şiirleridir. Arapların şair ve şiirleri de dört tabakaya ayrılmıştır. "Cahiliyyûn", İslâm'dan önce yaşayan şairler anlamındadır. "Muhadramûn", Cahiliye devrinin sonlarında gelip yaşamlarının bir bölümünü de İslâm'dan sonra geçirmiş olanlardır.

---

[345] Haydere el- Yemenî. ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 574.
[346] Haydere el- Yemenî. ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 388.
[347] Ebû Dâvûd Süleymân b. İshâk el-Eş'as b. es-Sicistânî**, es-Sunen**, thk: Şuayb el-Arnavût-Muhammed Kamel Karabelli-Abdullatif Hirzallah, (Beyrut: Daru'r-risâleti'l-'âlemiyye 2009), "Kitâbu'l-edeb" 14.
[348] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 10.

"İslâmiyyûn", İslâmî devrin ilk şairlerini ifade etmektedir. "Muvelledûn" veya "Muhdesûn", bu üç tabakadan sonra gelen şairler manasındadır. Muhdesûn şairlerin ilki Beşşâr b. Bürd (ö.167/783) olduğu kabul edilmektedir. Hangi kategorideki şairlerin şiirleriyle istişhâd getirileceği hakkında âlimler arasında farklı görüşler oluşmuştur. Cahiliyyûn, Muhadramûn ve İslâmiyyûn kategorilerindeki şairlerin şiirleri lügat, sarf ve nahiv gibi edebî ilimlere ait eserlerde şahit olarak kullanılmaktadırlar. Muhdesûn şairlerin şiirleri ise şahit olarak kullanılmamaktadır. Gramerciler bunda görüş birliği etmişlerdir. Belagat ilimlerinde ise her dört tabakadan da istişhâdın caiz olduğu kabul edilmiştir. [349]

Haydere el-Yemenî'nin bu konuda kadim gramercilere katılmadığı görülmektedir. Nitekim *Keşfu'l-muşkil* bir nahiv kitabı olmasına rağmen her tabakadan şairlerin şiirleri şahit olarak kullanılmıştır. Örneğin Cahiliye şairlerinden İmruülkays b. Hucr (ö.540 dolayları), Lebîd b. Rebîa (ö.40/660), Evs b. Hacer, (ö.620) A'şâ (ö.7/629); muhadramûn şairlerden Kâ'b b. Züheyr (ö.24/645 Hassân b. Sâbit (ö.60/680); İslamiyyûn şairlerinden Kümeyt el-Esedî (ö.126/744), el-Ahtal, (ö.92/710) Nâbiga eş-Şeybânî (ö.127/745); Muvelledûn şairlerden Ebû Nüvâs (ö.198/813), Mütenebbî (ö.354/965), Yahyâ b. Hüseyin es-San'ânî (ö.1099/1687), gibi şairlerden 700'e yakın beyti şahit olarak kullanmıştır.

Müellif, şiirleri delil olarak getirirken قَالَ اِمْرُؤُ الْقَيْسِ "İmruülkays şöyle dedi" el-A'şâ" قَالَ الْأَعْشَى Hassân şöyle dedi" قَالَ حَسَّانٌ Ferezdak şöyle dedi" وَقَالَ الْفَرَزْدَقُ şöyle dedi" gibi ifadelerle şiirin kime ait olduğunu belirtmiştir. Bazen de قَالَ الشَّاعِرُ "şair dedi" وَعَلَيهَا الرِّوَايَةُ "rivayet bu yöndedir" مِثْلُ قَوْلِ الشَّاعِرِ "şairin şu sözü gibi" وَقَالَ آخَرُ "başka birisi şöyle dedi" قَالَ بَعْضُهُمْ "bazıları şu şekilde söyledi" قَالَ بَعْضُ الْعَرَبِ "bazı Araplar şöyle dedi" كَمَا قَالُوا "şu şekilde söyledikleri gibi" بِدَلِيلِ قَوْلِهِ "şu sözünün kanıtıyla" كَمَا قِيلَ "şu şekilde söylendiği gibi" وَمِنْهُ قَوْلُ الشَّاعِرِ "şairin sözü bu yöndedir" قَالَ بَعْضُ الشُّعَرَاءِ "bazı şairler şu şekilde söyledi" نَحْوُ "bu gibi" örneklerinde olduğu gibi şiirin kime ait olduğunu belirtmeden sadece bu ifadelerle yetinmiştir.

Haydere el-Yemenî, şahit olarak gösterdiği şiirlerin bazıları çoğu nahiv âlimleri tarafından da eserlerinde delil olarak kullanılmış olan beyitlerdir. Müellifin

[349] el-Efgânî, ***Fî usûli'n-nahv***, c.21-59; Durmuş, "İstişhâd", **DİA,** c. 23, s. 396-397; Nihad M. Çetin, ***Eski Arap şiiri***, Kapı yayınları, İstanbul 2001, s. 24.

şiirlere yaklaşımı da üç şekilde olmuştur. Birincisi şiiri aktarıp hiç bir açıklama yapmadan diğer konuya geçmiştir. "Kâne ve benzerleri" bâbında bunların fiil olduğunu ispatlamak için bazı delilleri sıralamıştır. Bunlardan biri de كَانَ زَيْدٌ قَائِمٌ örneğinde olduğu gibi kâne ve benzerlerinin "şe'n zamiri"ni barındırmış olmalarını göstermiştir. Buna örnek olarak da sırasıyla aşağıdaki beyti şahit olarak göstermiştir:[350]

اِذَا مِتُّ كَانَ النَّاسُ صِنْفَانِ شَامِتٌ عَلَيَّ وَمُثْنٍ بِالَّذِي كُنْتُ اَصْنَعُ

"Öldüğümde insanlar (benim hakkımda) iki kısma ayrılacaklar: beni ayıplayanlar ve yaptığım işlerle övünenler. Müellif, bu beyti şahit olarak getirdikten sonra beyit hakkında hiçbir açıklamaya yer vermeden delilini pekiştirme adına Cin sûresinin dördüncü ayetini şahit olarak göstermiştir: وَاِنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا عَلَى اللهِ شَطَطًا *"Demek aramızdaki beyinsiz, Allah hakkında ipe sapa gelmez şeyler söylüyormuş."*[351] Aynı şekilde ayet hakkında da hiçbir açıklama yapmadan diğer konuya geçmektedir.[352]

İkinci olarak açıklamayı birkaç kelimeyle sınırlandırmıştır. Üçüncü olarak ise biraz daha detaya girmiştir. Örneğin "taaccub" babında حَمِرَ gibi renkleri ifade eden bir fiilden "taaccub" ve "ism-i tafdîl"in türetilmeyeceğini belirtmiştir. Daha sonra aşağıdaki şiirde bu kurala aykırı bir kullanımı gösterip[353]

فَأَنْتَ اَبْيَضُهُمْ سِرْبَالَ طَبَّاخٍ اِذِ الرِّجَالُ شَتَّوا وَاشْتَدَّ اَكْلُهُمْ

"İnsanların toplandığı, onlara yemek vermenin de külfetli olduğu zamanlarda insanlar arasında mutfak elbisesi en temiz olanı sen oluyorsun." bunun "kural dışı" olduğunu söylemiştir. Beyti aktardıktan sonra da beyti detaylıca tahlil etmiştir. Bu beytin hiciv amacıyla inşâd edildiğini ifade etmiştir. Beytin vermek istediği mesajın hicvedilen şahsın cimriliğini ortaya koymak olduğunu söylemiştir. Çünkü şiirde hicvedilen kişi misafirler için bir hayvan kesmemiştir. Şenlik ve yas gibi insanların kalabalık olduğu, onları yedirmenin masraflı olduğu durumlarda bu şahsın onlar için bir şey pişirip onlara ikram etmediğini belirtmiştir. Müellif, beyitte geçen اُكُلٌ

[350] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 324
[351] Cin 72/4.
[352] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 324
[353] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 517-518.

lafzının مَأْكُولٌ anlamında kullanıldığını ifade ettikten sonra bunu ispat etmek için أُكُلٌ lafzının مَأْكُولٌ anlamında kullanıldığı şu ayeti delil olarak göstermiştir: تُؤْتي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا "Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir."[354] Müellif, genelde şahit için kullandığı beyitleri tahlil etmemiştir.[355]

Haydere el-Yemenî'nin istişhâd için gösterdiği beyitlerin sayısı değişiklik arz etmektedir. Müellif, konunun gerektirdiği şekilde bazen bir, iki, üç, dört, beş ve altı beyit olarak bunları kaydetmiştir. Bazen de yarım beyitlik bir "şatr"la istişhâdını yapmıştır. Örneğin "mef'ûl-ı meah" bâbında mef'ûl-ı meah'ın mukadder bir fiille mansub olduğunu belirtmiştir. İstişhâdını da bu yarı beyit ile yapmıştır:[356]

عَلَفْتُهَا تِبْنًا وَمَاءً بَارِدًا

"Ona saman ve soğuk su verdim." Müellif, nadiren şiirin konusunu aktarmıştır. Ayrıca Ömer b. el-Hattâb (ö.23/644) Zübeyr b. Avvâm (ö.36/656) gibi şairliğiyle meşhur olmayan sahâbelerden de şiirler aktarmıştır. Müellif, "şiir zarureti" bâbında bu zaruretlerin on sekiz tanesini kaydederek bunları açıklamıştır. Bunlardan birinin de "maksûr olan bir ismin memdûd olarak kaydedilmesi" konusu olduğunu söylemiştir. Buna şahit olarak da Hz. Ömer'e ait şu şiirini göstermiştir:[357]

اِنَّمَا الْفَقْرُ وَالْغِنَاءُ اِلَى اللهِ فَهَذَا يُعْطىَ وَهَذَا يُحَدُّ

"Fakirlik ve zenginlik Allah'a bağlıdır. Buna bolca verilir bundan kısılır.".

2.4.4.Arap Atasözleri ve Meseller

Mesel, atalardan gelen ve onların yüzyıllar içinde deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıp ve klişeleşmiş özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, çoğunlukla aslî durumuna benzeyen halleri açıklamak ve örneklemek amacıyla kullanılan anonim mahiyetindeki özdeyişlerdir.[358] Deyimler de toplumların dil hazinesini oluşturan, kültürünü ve milli bilincini yansıtan kalıplaşmış söz

[354] İbrâhîm 14/25.
[355] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 517-518.
[356] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 455.
[357] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 542.
[358] İsmail Durmuş, "Mesel", **DİA,** Ankara 2004, c. 29, ss 293-297.

gruplarıdır.[359] Haydere el-Yemenî, Arap atasözü ve maselleri de şahit olarak kullanmıştır. Müellif, Arap atasözü ve meselleri aktarırken وَقَدْ جَاءَ فِي الْمَثَلِ "Meselde şu şekilde gelmiştir" اِنَّهُمْ قَالُوا فِي الْمَثَلِ "Onlar meselde şu şekilde söylemişlerdir" فِي الْمَثَلِ "meselde şöyle geçmektedir" وَمِنَ الْكَلَامِ الْعَرَبِ "Şu söz Arap atasözündendir kelamındandır" ifadelerini kullanmaktadır. Mesel ve Arap kelamını şahit olarak gösterirken bunların ne hakkında söylendiği, sözcük tahlilleri gibi hiçbir açıklamada bulunmamaktadır. Sadece bunları aktarıp konuyu izah etmiştir. Müellif, "maksûr memdûd" bâbında "memdûd isimler" konusu açıklarken bunların üstün, esre veya ötre harekelerinden biriyle başlayanlar şeklinde üç kısma ayrıldıklarını belirtmiştir. Bunlara örnek olarak da اَلْعَطَاءُ, اَلْجِلاءُ, الشُّعْبَانُ sözcüklerini şahit olarak göstermiştir. Müellif, daha sonra esre ile başlayan isimleri sıralarken وَفِي الْمَثَلِ: بِالرِّفَاءِ وَالْبَنِينِ "Meselde şöyle bir söz geçmektedir: Bir yastıkta kocayın." şeklindeki Arap atasözünü getirdikten sonra bu mesel hakkında hiçbir açıklamada bulunmadan konuyu ele almıştır.[360] Müellif, "Sarfın kısımları" bâbında sarfın beş kısma ayrıldığı, bunların da ziyâde, bedel, hazf, hareke ve sukûn konuları olduğunu belirtmiştir. Daha sonra bunları belli bir düzen dâhilinde açıklamıştır. Bedel bahsinde "elif" harfinin iki yerde "nûn" harfi yerine geçtiğini söylemiştir. Bunlardan birincisinin رَاَيْتُ زَيْدًا örneğinde olduğu gibi mansub tenvînli isimlerin vakf halindeki durumları olduğunu söylemiştir. İkincisinin ise يَا زَيْدُ اِضْرِبَنْ cümlelerinde olduğu gibi "nûn-ı tekîd" alan fiillerin vakf halindeki halleri olduğunu belirtmiştir. Müellif, ikinci durumlara örnek olarak şu Arap sözünü şahit olarak getirmiştir: وَيَا حَرَسِيُّ اِضْرِبَا عُنُقَهُ "Ey muhafız, boynunu vur." Daha sonra bu söz hakkında bir açıklama yapmadan diğer konulara geçmiştir.[361]

Ayrıca sahâbelerin sözlerini de şahit olarak kullanmıştır. Müellif, eserinde Abdullah b. Abbas'tan (ö.68/687) iki, Hz. Ali'den (ö.40/661) bir ve Hz. Ömer'den (ö.23/644) de iki sözü delil olarak kullanmıştır. Haydere el-Yemenî, "mevsûlât" bâbında mevsûl bir isim için gerekli olan şeylerin sıla cümlesi ve âid zamir olduğunu belirtikten sonra buna bir örnek olarak هذَا الَّذِي اِنْطَلَقَ اَبُوه "Şu, babası giden kişidir." cümlesini göstermiştir. Daha sonra âid zamirin hangi durumlarda hazfedilip

[359] Sonnur Aktay, "Rus ve Türk Kültüründe Rakamlı Deyimler Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,** C. 8, ss 232-246.
[360] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 245.
[361] Haydere el-Yemenî, ***Kesfu'l-muşkil***, c. 2, s. 284.

hazfedilmeyeceği konusunu ele alıp bunları açıklamıştır. Müellif, âid zamirin mansub olduğu durumlarda hazf edilebileceğini merfu olduğu durumlarda ise hazf edilemeyeceğini belirtmiştir. Ancak âid zamirin merfu olduğu cümlelerde şayet cümle uzatıldığı halde anlamda bir bozulma olmuyorsa bunun da hazf edilebileceğini belirtmiştir. Buna da Hz. Ali'nin Muâviye b. Ebû Süfyân'a (ö.60/680) göndermiş olduğu mektubun bir bölümünü şahit olarak göstermiştir: وَفِي كِتَاب عَلِيٍّ كَرَّمَ اللهُ وَجْهَهُ اِلَى مُعَاوِيَةَ: وَمَا اَنَا بِالَّذِي اُغِيبُكَ وَمَا اَنَا بِالَّذِي اَخَافُكَ وَلَا وَعِيدُكَ اَنَا بِالَّذِي اَخَافُكَ اَيْ بِالَّذِي هُوَ يَخَافُكَ *"Ali'nin - Allah onu şereflendirsin- Muaviye'ye gönderdiği mektupta olduğu gibi: Ben senden saklananlardan değilim, ben senden korkanlardan değilim ben seni tehdit edenlerden de değilim.*[362] Hz. Ali'nin bu mektubunu delil olarak gösterdikten sonra mektup hakkında bir açıklamada bulunmamıştır. Haydere el-Yemenî, "memdûd maksûr" bâbında bunların üstün ile başlayan, esre ile başlayan ve ötre ile başlayan olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmiştir. Esre ile başlayan isimlere örnek getirirken Hz. Ömer'in şu sözünü aktarmıştır: لَوْلا الْخِلِيفَاءُ لَأَذَّنْتُ "Eğer halifelik olmasaydı müezzinlik yapardım."[363] Aynı şekilde Hz. Ömer'in bu sözü hakkında da açıklamalarda bulunmamıştır. Müellif, "amel etmeyen harfler" bâbında kesre ve şeddeli اِنَّ'nin نَعَمْ anlamında kullanıldığını söylemiştir. Bunu desteklemek için de Abdullâh b. Abbâs'ın şu sözünü delil olarak göstermiştir: وَفِي الْحَدِيثِ اَنَّ اَعْرَابِيًّا قَالَ لِابْنِ عَبَّاسٍ اَوْ لِغَيْرِهِ مِنَ السَّلَفِ: لَعَنَ اللهُ نَاقَةً حَمَلَتْنِي اِلَيكَ فَقَالَ: اِنَّ وَرَاكِبَهَا *"Bir rivayete göre bedevinin biri İbn Abbâs'a ya da seleften birine: "Beni sana getiren deveye lanet olsun." dedi. Abdullâh da: evet "Binicisine de lanet olsun." dedi."*[364]

2.5.KAYNAKLARI

Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil* adlı eserini kaleme alırken birçok kaynaktan istifade etmiştir. Kitap, zengin bir kaynak yelpazesine sahiptir. Bunun nedeni eserde nahiv ilmi dışında sarf, belâgat, imlâ, kıraat ve şiir gibi ilim dalları ile ilgili meselelere temas edilmiş olmasıdır. Kaynaklarının çoğu bu alanlarla ilgilidir. Fakat delil ve örnekler bazında başta Kur'an- Kerîm, hadisler, Arap şiiri ile nesri, meseller ve günlük olarak kullanılan cümleler dışarıda bırakılırsa *Keşfu'l-muşkil'in*

[362] Haydere el-Yemenî. ***Keşfu'l-muşkil***, c. 2, s. 180.
[363] Haydere el-Yemenî. ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 236.
[364] Haydere el- Yemenî. ***Keşfu'l-muşkil***, c. 1, s. 220.

ana kaynakları ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi gramer ikincisi ise kıraat kitaplarıdır.

Müellif, *Kesfu'l-muşkil*'de istifade ettiği kaynaklara işaret ederken hiçbir eserin ismini vermemiştir. Sadece görüşünü aktardığı âlimin ismini vermekle yetinmiştir. Bu görüşleri aktarırken وَقَالَ "Bu el-Halîl'in mezhebidir" وَهُوَ مَذْهَبُ الْخَلِيلِ "Sîbeveyhi şöyle dedi." سِيبَوَيْهِ "el-Kisâî buna cevaz vermiştir." وَاَجَازَ الْكِسَائِي وَلِذلِكَ اَعْتَقَدَ "Bunun için el-Ferrâ şu şekilde olduğunu düşünmüştür." الْفَرَّاءُ "el-Asmaî bunlardandır" مِنْهُمُ لْأَصْمَعِيّ "ez-Zeccâc'ın ifade ettiği gibi." كَمَا ذَكرَ الزَّجَّاجُ "el-Fârisî rivayet etti." وَرَوَي الْفَارِسِي "Nâfi', İbn Âmir ve Âsım bunda görüş birliği yapmıştır." وَاَجْمَعَ نَافِعٌ وَابْنُ عَامِرٍ وَعَاصِمٌ şeklindeki ifadeleri kullanmıştır. Bazen de isim verilmeden وَبَعْضُ النَّحْوِيِينَ Bir nahiv bilgini" وَمِنَ النَّحْوِيِّينَ "Nahivcilerden bazıları" وَرُوِيَ عَنْ بَعْضِ اَهْلِ النَّحْو "Bazı nahiv bilginlerinden rivayet edilmiştir." şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Haydere el-Yemenî, gramerde Basra ekolünün önde gelen âlimlerinden el-Halîl (ö.175/791), Sîbeveyhi (ö.180/796) ve el-Asmaî (ö.216/831); Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinden el-Kisâî (ö.181/797), el-Ferrâ (ö.207/283) ve Sa'leb (ö.291/904); Bağdat ekolünden Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987) ve İbn Cinnî (ö.392/1002) gibi gramer alanında yetkili şahsiyetlerden nakillerde bulunmuştur. Kıraatte ise sadece yedi kıraat imamının görüşlerinden istifade etmiştir.

2.5.1.Gramerle İlgili Kaynaklar

Keşfu'l-muşkil'in ana konusu nahiv ilmi olduğu için eserde ağırlıklı olarak gramer âlimlerinin görüş ve eserlerinden alıntı yapılmıştır. Haydere el-Yemeni, Alî b. Ebî Tâlib'den (ö.40/661) beş, el-Halîl b. Ahmed'den (ö.175/791) on iki, Sîbeveyhi'den (ö.180/796) on üç, el-Ferrâ'dan (ö.207/822) iki, el-Ahfeş el-Evsat'dan (ö.215/830) bir, el-Asmaî'den (ö.216-831) bir, el-Muberred'den (ö.286/900) bir ez-Zeccâc'dan (ö.311/923) bir, İbnu's-Serrâc'dan (ö.316/926) bir, Ebû Ali el-Fârisî'den (ö.377/987) bir, İbn Cinnî'den (ö.392/1002) bir ve İbn Bâbeşâz'dan (ö.469/1077) sekiz nakil yapmıştır.

Haydere el-Yemenî, nakillerde bulunurken çoğu zaman kaynağını belirtmiştir. Te'kîd bâbında te'kîdi, *"Sözü ya da manayı tekrar etmekle bir anlamı*

pekiştirmektir." şeklinde tarif etmiştir. Daha sonra bunu "lafzî te'kîd" ve "manevî te'kîd" şeklinde ikiye ayırmıştır. Lafzî te'kîd'in getirilen lafzın tekrarıyla yapıldığını belirtip buna bir örnek olarak da هَذَا زَيْدٌ زَيْدٌ cümlesini göstermiştir. Lafzî te'kîd'in bazen birinci lafzın tekrarıyla olmayıp ona tabi bir kelimeyle de yapılabileceğini söylemiştir. Buna örnek olarak da اَصَابَنَا مَطَرٌ مِنَ السَّمَاءِ "Gökten bize yağmur isabet etti" ifadesini göstermiştir. Te'kîd'in bu gibi örneklerde زِيَادَةِ الْبَيَان "fazladan açıklama" ve تَحْسِينُ اللَّفْظِ "sözü güzelleştirme" için kullanıldığını ifade etmiştir. Fazladan açıklama için طَلَعَ عَلَينَا نِيلٌ مِنَ الْأَرْضِ "Birden bire Nil ırmağı üzerimize geldi" cümlesini sözü güzelleştirmeye de اَنْتَ فِي حَلٍّ وَبَلٍّ gibi misalleri şahit olarak göstermiştir. Bunları aktardıktan sonra birçok lügat ve nahiv âlimlerinin حَلٍّ ve بَلٍّ gibi lafızların bir anlamının olmadığını belirtiklerini söylemiştir. Daha sonra aralarında el-Asmaî'ninde bulunduğu kimi âlimlerin bu lafızlardan her birinin kendisine has bir anlamının bulunduğunu söylemiştir. Örneğin حَلٌّ ve بَلٌّ orta yol anlamında, اَلنَّطْشَانُ aç anlamında, اَلنَّائِع susuz anlamında اَلْبُسْنُ yumuşak anlamında, اَلنَّذْبُ yalanda ileri gitme anlamında ve اَلْأَلِيلُ de inleme anlamında olduklarını söylediğini ifade etmiştir.[365]

Bazen de aktarım kaynak verilmeden yapılmıştır. Müellif, "munsarıf olmayan fiiller" bâbında bu fiillerden biri olan حَبَّذَا'nın gramatik etkilerini açıklarken bazı nahivcilerin حَبَّذَا زَيْدٌ gibi cümlelerde حَبَّذَا'nın bileşik bir sözcük olup merfu konumunda mubtedâ زَيْدٌ ise haberi olduğunu söylemişlerdir.[366]

2.5.2.Kıraatle İlgili Kaynaklar

Kıraatler sahih, şâz ve mevzû olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. İbn Âmir (ö.118/736), İbn Kesîr (ö.120/738), Âsım b. Behdele (ö.127/745), Ebû Ca'fer el-Kârî (ö.130/747), Ebû Amr b. Alâ (ö.154/771), Hamza b. Habîb (ö.156/773), Nâfi' b. Abdurrahman (ö.169/785), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805) Ya'kûb el-Hadramî (ö.205/821) ve Halef b. Hişâm'in (ö.229/844) kıraatları sahih kıraat olarak kabul edilmiştir.[367] Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*'de nahiv konularına yedi kıraatten şahit kıraatler getirmiştir. Bunları açıklarken de kıraat ihtilaflarına değinmiştir. Özellikle kıraat bölümünde bu ihtilafları detaylı bir şekilde açıklamıştır. Müellif,

[365] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 2, s. 8.
[366] Haydere el-Yemenî, ***Keşfu'l-muşkil,*** c. 1, s. 399.
[367] Abdulhamit Birışık, "Kıraat", **DİA,** Ankara 2002, c. 25, s. 426-433.

“kıraat babında” kıraat imamlarının قد lafzının دال’ı konusunda ihtilafa düştüklerini Ebû Amr b. Alâ, Hamza ve Kisâî bu دال‘ı صاد, ضاد, ظاء, زين, ذال, جيم, سين ve شين harflerinde idgâm ettiğini söylemiştir. Bunlara örnek olarak da لَقَدْ ظَلَمَكَ “Doğrusu sana karşı haksızlık etmiştir.”[368] فَقَدَ صَغَتْ “Çünkü eğrilmişti.”[369] وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ “Andolsun ki insanlar için misal getirdik.”[370] وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ “Gökyüzünü süsledik.”[371] وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ “Cehennemi doldurduk.”[372] قد جاء امر ربك “Rabbinin fermanı geldi.”[373] وَقَدْ سَمِعَ اللهُ قَوْلَ الَّتِي “Allah o kadının sözünü işitti.”[374] وَقَدْ شَغَفَهَا حُبًّا “Sevdası kalbine işlemiş.”[375] ayetlerini şahit olarak göstermiştir. Bunları aktardıktan sonra Nâfi‘, İbn Kesîr, Âsım ve İbn Âmir’in ise her halükarda دال’ı bu harflerde idgam etmediğini belirtmiştir.[376]

[368] Sâd 88/24.
[369] Tahrîm 66/4.
[370] Zümer 39/27.
[371] Hûd 39/27.
[372] A‘râf 7/197.
[373] Hûd 39/7
[374] Mücâdile 58/1.
[375] Yusûf 12/30.
[376] Haydere el- Yemenî. ***Keşfu’l-muşkil***, c. 2, s. 399.

SONUÇ

Haydere el-Yemenî, VI/XII. yüzyılda Yemen'in Zemâr şehrine bağlı Bekîl kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi hakkında bir bilgi mevcut değildir. Tam adı, 'Alî b. Suleymân b. Es'ad b. İbrâhîm b. 'Alî b. Temîm el-Hârisî'dir. Haydere el-Yemenî nispetiyle meşhurdur. Müellif, 599/1203 tarihinde Zemâr'da vefat etmiştir.

Müellif, eğitim-öğretim hayatını Yemen'de sürdürmüştür. Müellifin bilinen tek hocası, Ebu's-Suûd b. Feth adlı bir âlimdir. Kâsım b. Huseyn b. 'Alî b. Yahyâ el-Fudaylî adında da bir öğrencisinin ismi tespit edilmiştir. Fakat *Keşfu'l-muşkil*'den elde edilen bilgilere göre Haydere el-Yemenî, birçok öğrenciye ders vermiştir.

Haydere el-Yemenî, nahiv, şiir, kıraat, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde Yemen'in ileri gelen bilginleri arasında sayılmaktadır. Müellif, *Keşfu'l-muşkil'de* ele aldığı konulara getirdiği şevahidi açıklarken bazen tefsir, fıkıh, tıp ve kelâm gibi naklî ve aklî ilimlere de değinmiştir. Ancak bu alanlarla ilgili bir kitap yazmamıştır. Dönemin diğer âlimleri gibi daha çok dil ve edebiyat konularına yoğunlaşmıştır. Müellif, nahiv ilmi alanında tezimizin de konusu olan *Keşfu'l-muşkil*, dışında *Şerh mulhati'l-i'râb li'l-Harîrî* ve *el-Memdûd ve'l-maksûr* adlarında iki eseri daha bulunmaktadır. Kıraat alanında da *el-Mebânî ve'l-me'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı bir eseri mevcuttur.

Müellifin yaşadığı dönem olan VI/XII yüzyılda Urfa Kontluğunun yıkılması, Büyük Selçuklular Devleti'nin (1040-1157) yıkılması, Fâtımîler Devleti'nin (909-1171) yıkılması, Anadolu'da siyasî hâkimiyetin Müslümanlara geçmesiyle sonuçlanan Miryakefelon Savaşı'nın cereyan etmesi, Hittîn Savaşı ve Kudüs'ün fethedilmesi gibi olaylar meydana gelmiştir. Bu dönemde Yemen'de Zeydî hanedanlıklarının hâkimiyeti mevcuttu ve mezhep içi çekişmeler çok çetin geçmekteydi. Haydere el-Yemenî de bu çekişmelerden etkilenmiştir. Müellif, bu devletin imamlarından Mansûr-Billâh 'Abdullâh b. Hamza (ö.614/1217) zamanına yetiştiği bilinmektedir.

Nahiv ilmi doğuş, gelişme, olgunlaşma ve duraklama dönemleri geçirmiştir. *Keşfu'l-muşkil* duraklama dönemi şeklinde tabir edilen zaman diliminde yazılmıştır. Bu dönemde nahiv kitapları genellikle eğitim kurumlarında okutulmak için kaleme

alınmaktaydı. *Keşfu'l-muşkil'in* de o dönemde Yemen'deki medreseler için bu amaçla yazıldığına dair bazı deliller mevcuttur.

Keşfu'l-muşkil'in farklı ülkelerde birçok nüshası bulunmaktadır. bunlardan biri Hindistan'daki Râmpûr Rızâ Kütüphanesi'nde, birisi Yemen'deki San'a Camii Kebîr'deki Mütevekkiliyye Kütüphanesinde, iki tanesi de Mısır'daki Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır. Eser, Iraklı âlim Hâdî 'Atiyye el-Matar tarafından 1984 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir.

Haydere el-Yemenî, yeni bir yöntem ile eserini usul-furû esasına göre dört ana bölüme ayırmıştır. İlk üç bölümde nahiv konuları açıklanmıştır. Son bölümde de sarf, imlâ ve şiir bahislerini beraber işlenmiştir. Haydere el-Yemenî'nin biyografisine yer veren eserlerin hemen hepsinde de *Keşfu'l-muşkil'in* bu tasarımı hakkında olumlu değerlendirmeler mevcuttur.

Müellif, *Kesfu'l-muşkil*'de kelâm, isim, harf, i'râb, mubtedâ, haber, târih, meânî, şiir ve sarf gibi yüzlerce nahiv, sarf, şiir, belagat ilimlerine ait kavramların tanımına yer vermiştir. Kitapta kelâm, isim, fiil, harf, i'râb, binâ gibi birçok kavramın etimolojik tahlili yapılmıştır. Müellif tarafından yapılan bu tahliller kitabın en özgün yanlarından birini oluşturmaktadır. *Keşfu'l-muşkil*'de bir konu açıklanırken birçok yerde Arap dil ekollerinin bu konu hakkındaki görüşleri de aktarılıp bunlar karşılaştırılmıştır. Müellif, gramercilerden naklettiği bu farklı görüşler arasında bazen kendisine en yakın görüşü aktarmıştır. Yazar, *Keşfu'l-muşkil'*de ele aldığı konuları açıklarken tanım, "el-had" tasvir "er-resm" ve döndürme "el-aks" gibi mantık ilminin kavram ve delillerinden de yararlanmıştır. Kur'an- Kerîm ve şiir gibi muhtelif istişhâdlardan sonra bazen fıkhî, itikadî ve tıbbî konulara da değinmiştir. Müellif, *Keşfu'l-muşkil*'de Arap harflerinin mahreçleri ve sıfatları ile bu harflere ârız olan i'lâl, ibdâl, idgâm, nakl ve hazf gibi değişim dönüşümleri de ele almıştır.

Haydere el-Yemenî *Keşfu'l-muşkil*'de ilmî üslubu kullanmıştır. Bunun bir sonucu olarak eserde çok anlamlı, müphem ve garip kelimeler kullanılmamış mecaz, kinaye ve bedîî süslerden uzak durulmuştur. Konular açıklanırken gereksiz uzatmalar ve kısa açıklamalardan kaçınılmıştır. Müellif, eserde birçok kaynaktan istifade etmiştir. Eserin ana kaynakları ise gramer ve kıraat kitaplarıdır.

KAYNAKÇA

Abdulhamit, Birışık, "Kıraat", **DİA,** c. 25, Ankara 2002.

Aktay, Sonnur, "Rus ve Türk Kültüründe Rakamlı Deyimler Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,** C. 8, ss 232-246.

Ali Es'ad, Ali Rahmi, "Dârü'l- Kütübi'l- Mısriyye", **DİA**, c. 8**,** İstanbul 1993.

Benli, Mehmet Sami, "el-Mufassal", **DİA,** c. 30**,** Ankara 2000.

Bezer, Gülay Öğün, "İldenizliler", **DİA,** c. 22**,** Ankara 2020.

Bezer, Gülay Öğün, "Zengîler", **DİA,** c. 44, İstanbul 2013.

Bilgin, Orhan, "Yazma", **DİA,** c. 43**,** İstanbul 2013.

Bozkurt, Birgül, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B)ilim ve Felsefe", **Mukaddime,** C. 8, ss. 303-329.

Çağrıcı, Mustafa, "İtidal", **DİA,** c. 23**,** İstanbul 2001.

Çelebi, Kâtip, ***Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn***, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut ts.

Çelebi, Muharrem, "İbn Bâbeşâz", **DİA,** c. 19**,** İstanbul 1999.

Çetin, Nihad M., ***Eski Arap Şiiri,*** Kapı Yayınları, İstanbul 2011.

Demirayak, Kenan-Çögenli Sadi, ***Arap Edebiyatında Kaynaklar***, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1994.

Durmuş, İsmail, "Keşfu'l-muşkil" **DİA**, c. 2, Ankara 2019.

Durmuş, İsmail, "Mesel", **DİA,** c. 29**,** Ankara 2004.

Durmuş, İsmail, "Muberred", **DİA,** c. 31**,** İstanbul 2006.

Durmuş, İsmail, "Mukaddime", **DİA**, c. 31**,** İstanbul 2006.

Durmuş, İsmail, "Nahiv", **DİA,** c. 32**,** İstanbul 2006.

Durmuş, İsmail, "Üslup", **DİA**, c. 42, İstanbul 2012.

Durmuş, İsmail-Yüksel Ahmet, "Savtiyye", **DİA,** c. 36**,** İstanbul 2009.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. İshâk el-Eş'as b. es-Sicistânî**, es-Sunen**, thk: Şuayb el-Arnavût-Muhammed Kamel Karabelli-Abdullatif Hirzallah, Daru'r-risâleti'l-'âlemiyye, Beyrut 2009.

Ebû Tayyib el-Lugavî, Abdulvâhid b. Alî, ***Merâtibu'n-nahviyyîn,*** el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut 2009.

Elmalı, Hüseyin, "Ebû Osman el-Mâzinî", **DİA**, c. 10**,** İstanbul 1994.

Emil, Bedî' Ya'kûb-Âsî Michel, ***el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-luga ve'l-edeb***, Beyrut 1987.

Ensar, Ferhat, "Türkçe Eğitiminde Bir Öğretim Yönteminin Geliştirilmesine Kaynaklık Etmesi Bakımından Soru", **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi-XIII**, ss. 268-285.

Erkoçoğlu, Fatih, "Miryokefalon Savaşı'nın 839. Yıldönümü Gezi-İnceleme ve Toplama Notları (11-13 Eylül 2005)", **İlahiyat Araştırmaları Dergisi,** C. 3, ss. 147-160.

Esîruddîn el-Ebherî, el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî, ***Mugni't-tullâb***, thk. Mahmûd Remedân el-Bûtî, Dâru'l-fikr, Dımaşk 2003.

Geylani, Mahfuz, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, C. 6, ss. 204-235

Gökalp, Yusuf, "6/12. Yüzyıl Yemen Zeydî Düşüncesi'nin Şekillenmesinde Mutezile'nin Etkisi", **e-Makâlât Mezhep Araştırmalrı,** C. 6, ss. 87-128.

Gündüzöz, Soner, "Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, ss. 283-300.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, "Abdülkâhir el-Cürcânî," **DİA**, c. 1, İstanbul.

el-Halîl, Ebû Abdurrahmân b. Ahmed el-Ferâhidî, ***el-Cumel fi'n-nahv,*** thk: Fahruddîn Kubâve, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1985.

el-Hamevî, Yâkût, ***Mu'cemu'l-buldân***, Dâru sâdir, Beyrut 1977.

el-Hamevî, Yâkût, ***Mu'cemu'l-udebâ***, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

Hannâ, el-Fâhûrî, ***Târîhu'l-edebi'l-'Arabî***, Daru beyti'l-kubrâ, Beyrut 2014.

Haydere el-Yemenî, 'Alî b. Suleymân, ***Keşfu'l-muşkilfi'n-nahv***, thk. Hâdî 'Atiyye el-Matar, İhyâu't-turâsi'l-''Arabî, Bağdat 1984.

Hitti, Philip K., ***Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,*** Çev, Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâuddîn Abdullâh b. Abdurrâhîm el-Hemedânî, ***Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik***, Dâru'l-fikr, Beyrut 2009.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsılî, ***el-Hasâis***, thk: Muhammed 'Alî Neccâr, el-Mektebetu'l-'ilmiyye, b.y., ts.

İbn Ebi'r-Ricâl, Safıyyüddîn Ahmed b. Sâlih, **Matla'u'l-budûr ve macma'u'l-buhûr fî terâcim ricâli'z-Zeydiyye,** thk.'Abdurrakîb Mutahhar Muhammed Hicr, Menşûrât merkez Ehli'l-beytli'd-dirâseti'l-İslâmiyye, Yemen 2005.

İbn Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebû Bekr b. Yûnus, ***el-Kâfiye,*** thk: Sâlih 'Abdulazîm, Mektebetu'l-edeb, Kâhire ts.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed b. Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh en-Nahvî, ***Şerhu şuzûri'z-zeheb fî marifeti kelâmi'l-'Arab,*** Daru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kaysî, **Tefsîru'l-Kurâni'l-'azîm**, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Dâru't-taybe li'n-neşr ve't-tevzî, Riyâd 1997.

İbnu'l-Kiftî, 'Alî b. Yûsuf, ***İnbâhu'r-ruvât***, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Beyrut 1986.

Kallek, Cengiz," Ca'fer b. Ahmed", **DİA**, c. 6**,** İstanbul 1992.

Karakök, Tunay, "Türk Edebiyatında Bir Mutasavvıf: Ahmed Yesevi ve Yesevilik M. Fuad Köprülü'ye Göre, **Kesit Akademi Dergisi,** C. 4**,** ss. 175-184.

Kaya, Beytullah, "Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği", **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** C. 7, ss. 49-66.

Kehhâle, Ömer Rızâ, ***Mu'cemu'l-muellifîn***, Muessesetu'r-risâle, b.y. 1993.

Kılıç, Hulusi, "el-Kâfiye", **DİA,** c. 24**,** İstanbul 2001.

el-Magnîsî, Mahmûd Hasan, **Mugni't-tullâb**, thk. 'İsâm b. Muhazzab es-Subûî, Daru'l- Beyrûtî, Beyrut ts..

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", **DİA,** c. 13**,** İstanbul 1996.

Merçil, Erdoğan, "Salgurlular", **DİA,** c. 36**,** İstanbul 2009.

el-Muberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd**,** ***el-Muktedab***, thk: Muhammed 'Abdulhâlik 'Adîme, İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, Kâhire 1994.

Özaydın, Abdülkerim, "Karahanlılar", **DİA,** c. 24 İstanbul 2001.

Özaydın, Abdülkerim, "Mansûr-Billâh, Abdullah b. Hamza", **DİA**, Ankara 2003.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, "Sîbeveyhi", **DİA,** c. 37**,** İstanbul 2009.

Özcan, Azmi, "Râmpûr", **DİA**, c. 37**,** İstanbul 2007.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs", **DİA,** c. 11**,** İstanbul 1995.

Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler", **DİA,** c. 31**,** İstanbul 2006.

Öztürk, Mustafa-Mertoğlu M. Sait, "Zemahşerî", **DİA,** c. 44, İstanbul 2013.

Piyadeoğlu, Cihan, .“Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi,** C. 8, ss. 124-135.

Saîd el-Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed, ***Fî usûli'n-nahv***, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1987.

es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî, ***Kitâbu't-ta‘rîfât***, Daru'r-reyyân li't-turâs, thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut ts.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, ***el-Kitâb***, thk: Abduselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, b.y., ts.

es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân, ***Buğyetu'l-vu‘ât***, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1979.

es-Suyûtî**,** Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed ***el-Behcetu'l-mardiyye,*** el-Mektebetu'l-Hanefiyye, İstanbul 2005**.**

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, **DİA,** c. 36**,** İstanbul 2009.

et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, ***Câmi‘u'l-beyân ‘an te'vîli âyi'l-Kur'ân***, thk: Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf-‘İsâm Fâris el-Harastânî, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1994.

Taneri, Aydın “Hârizmşahlar”, **DİA,** c. 16**,** İstanbul 1997.

et-Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Muhammed Alî, thk: Refîk el-‘Acem-‘Alî Dahrûc, ***Keşşâfu ıstilâhâti'l-funûn vel-‘ulûm***, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1996.

Tek, Abdurrezzak, “Bursa'da Kadiri Tekkeleri” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** C. 19, ss. 143-182.

Tomar, Cengiz, “Yemen”, **DİA,** c. 43**,** İstanbul 2013.

Tural, Hüseyin, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** C. 0, ss. 67-79.

Türker, Ömer, “Tarif”, **DİA**, c. 40**,** İstanbul 2011.

Uğurluel, Talha, “Mâbed ve Mâbed medeniyeti”, **Din ve Hayat,** ss. 27-31.

Ünlü, Nuri, “Anahtarlarıyla İslâm Tarihi, Başlangıcından 1918**”**, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları**, İstanbul 1984, ss. 118.

el-Vecîh, ‘Abdusselâm b. ‘Abbâs, ***A‘lâmu'l-muellifine'z-Zeydiyye***, Muessesetu'l-İmâm Zeyd b. ‘Alî es-Sekâfiyye, Beyrut 1999.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, **DİA**, c. 1, İstanbul 1988.

Yılmaz, Yasin, “Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış”, **Dini Araştırmalar,** C. 9, ss. 203-221.

Yiğit, İsmail, "Murâbıtlar", **DİA,** c. 31, İstanbul 2006.

ez-Zemahşerî Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, ***el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb,*** Daru 'Ummân, Ürdün 2004.